

XƏZƏR UNIVERSİTETİ

Fakültə: İqtisadiyyat və biznes yüksək təhsil

Departament: İqtisadiyyat və menecment

İxtisas: Biznesin təşkili və idarə edilməsi (Turizm və otelçiliyin idarə olunması üzrə)

MAGİSTR DİSSERTASIYA İŞİ

Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf indikatorlarına təsirinin ekonometrik təhlili

İddiaçı: Samirə Rzamova Söbhan qızı

Elmi rəhbər: Sara Hüseynova (iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru)

Bakı-2025

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I FƏSİL. Turizm sektorunun iqtisadi inkişafdakı rolu	6
1.1. Turizm və iqtisadi inkişaf: Əsas anlayışlar.....	6
1.2. Turizm sektorunun iqtisadi inkişafa təsirinin təhlili.....	11
1.3. Dünya ölkələrində turizmin iqtisadi inkişafa təsirinin müqayisəli təhlili.....	17
II FƏSİL. Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin ekonometrik tədqiqi	25
2.1. Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin dinamik təhlili.....	25
2.2. Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin çoxdəyişənli reqressiya modelinin qurulması və təhlili.....	36
2.3 Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin zaman sıralarının təhlili.....	42
III FƏSİL. Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin kointeqrasiya analizi	46
3.1 Kointeqrasiya modelinin qurulması və təhlili.....	46
3.2 VECM modelinin qurulması və təhlili.....	49
Nəticə.....	55
Təvsiyələr.....	56
İstifadə olunan ədəbiyyatlar.....	57

GİRİŞ

Müasir dünyada qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi turizm sektorunun əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu sektor, milli iqtisadiyyatların şaxələndirilməsi, yeni iqtisadi imkanların yaradılması və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi baxımından strateji sahə kimi qəbul edilir. Turizm yalnız iqtisadi bir fəaliyyət sahəsi olmaqla kifayətlənmir, həm də mədəniyyətlər arasında inteqrasiyanın təşviq edilməsi, insanların bir-birinin mədəni irsi və ənənələri ilə tanış olması üçün vacib bir vasitə rolunu oynayır.

Turizm sənayesinin dünya miqyasında inkişafı sosial və iqtisadi təsirləri ilə də diqqət çəkir. İlk növbədə, turizm sektoru iş yerlərinin yaradılmasında mühüm rol oynayır, çünki bu sahə birbaşa xidmət sektorunda işçi qüvvəsinə ehtiyac yaradır, dolayısı ilə isə müxtəlif sahələrdə – nəqliyyat, qida sənayesi, əyləncə və tikinti kimi sahələrdə məşğulluğu artırır. Bundan əlavə, turizm sahəsi regionların iqtisadi aktivliyini stimullaşdıraraq daha az inkişaf etmiş bölgələrdə iqtisadi canlanmaya şərait yaradır.

Son onilliklərdə turizm sektoru dünya iqtisadiyyatında strateji sektor kimi tanınmış və ÜDM-də öz xüsusi payını artırmışdır. Beynəlxalq turist axınlarının artması yalnız xarici valyutanın daxil olması ilə məhdudlaşmır, həm də xarici ticarət balansında müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Üstəlik, turizmin yaratdığı dolaylı iqtisadi təsirlər – misal üçün, yerli məhsulların və xidmətlərin istehlakının artması – ümumi iqtisadi rifahın yüksəlməsinə töhfə verir.

Bu proseslərin nəticəsi olaraq, dünya ölkələri turizm sahəsinin inkişafını prioritet istiqamət kimi qəbul etmiş və bu sektorun iqtisadiyyatdakı rolunu gücləndirmək üçün müxtəlif strategiyalar həyata keçirmişdir. Xüsusilə, pandemiya sonrası dövrdə turizmin yenidən bərpa olunması və innovativ yanaşmaların tətbiqi bu sahənin potensialını daha da artırmışdır. Azərbaycanda da bu qlobal tendensiyalar fonunda turizmin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmiş, onun iqtisadi təsirlərinin dərin araşdırılması zərurəti yaranmışdır.

Azərbaycan kimi inkişafda olan ölkələrdə turizm sektoru qeyri-neft sektorunun prioritet istiqamətlərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Ölkəmizin iqtisadiyyatını şaxələndirmək, neftdən asılılığı azaltmaq və dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar turizm sektorunun inkişafını stimullaşdırmışdır. Azərbaycan, zəngin tarixi, qədim mədəni irsi, unikal memarlıq abidələri və coğrafi müxtəlifliyi ilə turizm sahəsində böyük potensiala malikdir. Eyni zamanda, ölkənin beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməsi bu potensialı daha da gücləndirmişdir.

Xüsusilə, Formula 1 Azərbaycan Qran Prisi kimi beynəlxalq səviyyəli idman tədbirləri ölkənin qlobal turizm xəritəsində mövqeyini gücləndirmişdir. Formula 1 yarışı hər il minlərlə

xarici turistin Azərbaycana gəlməsinə səbəb olur, bu da otellər, restoranlar və nəqliyyat xidmətləri kimi sahələrdə iqtisadi aktivliyi artırır. Eyni zamanda, bu tədbirlər Azərbaycanı dünyanın müxtəlif televiziya kanallarında və platformalarında tanıdaraq, ölkənin mədəni və turizm imkanlarını qlobal səviyyədə təbliğ edir.

Bundan əlavə, Azərbaycan 2024-cü ildə COP 29 İqlim Dəyişiklikləri Konfransına ev sahibliyi edəcək. Bu tədbir, yalnız iqlim problemlərinin müzakirəsi üçün platforma olmaqla məhdudlaşmır, həm də ölkəmizə gələn yüzlərlə iştirakçını və onların müşayiətçilərini qəbul etməklə turizmin inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir. Bu kimi tədbirlər, beynəlxalq turistlərin marağını artırmaqla yanaşı, Azərbaycanın mötəbər tədbirlər üçün təhlükəsiz və müasir infrastruktura malik olduğunu nümayiş etdirir.

Eyni zamanda, Avropa Oyunları, İslam Həmrəyliyi Oyunları, Ümumdünya Şahmat Olimpiadası və digər beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər də Azərbaycanın turizm potensialını artırmaqla yanaşı, iqtisadi təsirləri ilə seçilir. Bu tədbirlər həm birbaşa olaraq turistlərin xərclərindən gəlir gətirir, həm də dolayısı ilə iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir. Ölkənin turizm sənayesinin inkişafı həm xarici valyutanın daxil olması, həm də yerli iş yerlərinin yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycanın turizm potensialının tam şəkildə reallaşdırılması və bu sektorun iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin dəqiq qiymətləndirilməsi üçün genişmiqyaslı elmi araşdırmalara ehtiyac vardır. Bu araşdırmalar vasitəsilə ölkəmizin turizm siyasəti daha da təkmilləşdirilə bilər və uzunmüddətli inkişaf strategiyaları hazırlanaraq həyata keçirilə bilər.

Bu tədqiqat məhz belə bir zərurətdən irəli gəlir və turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişafına təsirini ekonometrik üsullarla təhlil etməyə yönəlmişdir.

Mövzunun aktuallığı - Son dövrlərdə dünya üzrə turizm sektorunun iqtisadiyyatda oynadığı rol artmaqda davam edir. Azərbaycan üçün isə bu sektor iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və neftdən asılılığın azaldılması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu araşdırma, turizm sektorunun iqtisadiyyatımıza verdiyi real töhfəni ölçməklə yanaşı, bu sahənin inkişafı üçün yeni istiqamətlər müəyyənləşdirmək üçün əsas yaradır.

Tədqiqatın məqsədi - Tədqiqatın əsas məqsədi turizm sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf göstəricilərinə, xüsusən də ÜDM, məşğulluq səviyyəsi və xarici ticarət balansına təsirini ekonometrik modellər vasitəsilə təhlil etməkdir. Əldə olunan nəticələr, sektoral siyasətlərin təkmilləşdirilməsi və resursların daha effektiv idarə olunması üçün tövsiyələr formalaşdırmağa xidmət edəcək.

Tədqiqatın obyektı - Bu araşdırmada tədqiqat obyektı olaraq, Azərbaycan Respublikasının turizm sektoru seçilmişdir. Analizlər üçün sektora dair statistik məlumatlar və

iqtisadi inkişaf göstəriciləri əsasında ekonometrik modellər qurulacaq və onların arasında əlaqələr qiymətləndiriləcəkdir.

I FƏSİL. TURİZM SEKTORUNUN İQTİSADI İNKİŞAFDAKI ROLU

1.1. Turizm və iqtisadi inkişaf: Əsas anlayışlar

Turizm anlayışı və tərifləri

Turizm, insanların daimi yaşayış yerlərindən kənara müəyyən məqsədlərlə səyahət etməsini və bu fəaliyyətlərə xidmət göstərən müxtəlif sahələri özündə birləşdirən çoxşaxəli sistemdir. Bu fəaliyyətlər istirahət, iş, təhsil, sağlamlıq, idman və ya digər şəxsi maraqlar əsasında həyata keçirilir. Turizm yalnız şəxsi ehtiyacları qarşılamaqla məhdudlaşmır, həm də qlobal iqtisadiyyat, mədəniyyətlərarası dialoq və sosial inkişaf üçün mühüm alət rolunu oynayır.

Turizmin genişləndirilmiş tərif

Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) təqdim etdiyi tərifə görə, turizm bir şəxsin yaşadığı daimi ərazidən kənarında, 12 aydan artıq olmayaraq, əyləncə, iş və ya digər məqsədlərlə ən azı bir gecə qalmaq şərti ilə etdiyi səyahətləri və bu zaman istehlak etdiyi məhsul və xidmətləri əhatə edir (UNWTO, 2023). Bu tərif turizmin çoxşaxəli bir sahə olduğunu və onun həm iqtisadi, həm də sosial təsirlərini vurğulayır.

Turizmin istiqamətləri və əhatə dairəsi

1. İqtisadi təsirlər - Turizm, müasir iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən və təsir gücünə malik sahələrindən biridir. Bu sahə müxtəlif istiqamətlərdə milli və qlobal iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

➤ *Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artırılması* - Turizm sektoru, müasir iqtisadiyyatda ölkələrin ÜDM-ə çoxsəviyyəli təsirlər göstərən strateji bir sahə kimi çıxış edir. Bu təsirlər birbaşa, dolaylı və induksiya edilmiş yollarla həyata keçirilir:

1. Birbaşa təsirlər

Turizmin birbaşa təsirləri sektora aid xidmətlərin istehsalı və satışı nəticəsində yaranır. Məsələn, mehmanxanalar, restoranlar, turizm agentlikləri və nəqliyyat sektorları turistlərdən əldə edilən gəlir vasitəsilə birbaşa ÜDM-ə töhfə verir. Bu, turistlərin xərcləmələri ilə bağlı fəaliyyətləri əhatə edir və turizmin iqtisadiyyatda mühüm rolunu təsdiqləyir. Üstəlik, bu fəaliyyətlər ölkənin gəlir bazasının genişlənməsinə və valyuta ehtiyatlarının artırılmasına səbəb olur.

2. Dolaylı təsirlər

Turizm sektoru birbaşa xidmət göstərməyən, lakin turizm fəaliyyətlərinə dəstək verən sahələr vasitəsilə dolaylı təsirlər yaradır. Bu təsirlər kənd təsərrüfatı (mehmanxanalar və restoranlar üçün ərzaq təminatı), sənaye (süvenir istehsalı) və nəqliyyat (təchizat zənciri xidməti) kimi sahələrdə görülür. Turizmin bu təsirləri iqtisadiyyatın çoxşaxəli inkişafını dəstəkləyir və regionlararası iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olur.

3. İnduksiya edilmiş təsirlər

Turizm sektoru vasitəsilə əldə edilən gəlirlər işçilərin əməkhaqqı formasında geri döndüyü üçün istehlakın artmasına səbəb olur. Turizmdə işləyənlərin və dolaylı olaraq bu sahəyə bağlı sektorların işçilərinin xərcləmələri, iqtisadi fəaliyyətlərin daha da genişlənməsinə və ÜDM-in artmasına gətirib çıxarır. Bu təsir, xüsusilə turizm sektorunun iqtisadiyyatın mərkəzi olduğu ölkələrdə daha güclü hiss edilir.

4. Diversifikasiya və resurs əsaslı iqtisadiyyatlar

Turizm, xüsusən resurs əsaslı iqtisadiyyata malik olan ölkələr üçün iqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün əvəzsiz vasitədir. Bu sektor, iqtisadi asılılığı azaldaraq qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırır. Azərbaycan kimi ölkələrdə turizmin inkişafı milli iqtisadi strategiyanın əsas hissəsi kimi qəbul edilir və ölkənin dayanıqlı inkişafını təmin edir. Bu proses, neft və qaz gəlirlərindən asılılığın azaldılmasında və yeni iqtisadi imkanların yaradılmasında mühüm rol oynayır.

5. Dövlət gəlirlərinə təsir

Turizm sahəsindən əldə edilən vergi gəlirləri dövlət büdcəsinə birbaşa təsir göstərir. Bu gəlirlər infrastrukturun inkişafına, sosial rifahın yaxşılaşdırılmasına və təhsil, səhiyyə kimi sahələrdə investisiyalara yönəldilir.

Bu çoxşaxəli təsirlər göstərir ki, turizm sektoru yalnız iqtisadi fəaliyyətin bir hissəsi deyil, həm də onun inkişafı və dayanıqlılığını təmin edən bir mexanizmdir. Beləliklə, turizmin ÜDM-in artırılmasında oynadığı rol, onun milli və beynəlxalq səviyyədə iqtisadi prioritet kimi qəbul edilməsini izah edir.

➤ *Valyuta axınının təmin edilməsi* - Turizm sektoru beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mühüm rol oynayır və xarici valyuta axınının əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Beynəlxalq turistlərin ölkələrdə xərclədiyi vəsait təkcə yerli iqtisadiyyata deyil, həm də milli iqtisadi sabitliyə birbaşa təsir göstərir. Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatına görə, turizmdən əldə edilən gəlirlər bir çox ölkənin xarici ticarət balansını yaxşılaşdırmaq üçün strateji resurs rolunu oynayır (UNWTO, 2023).

1. Tədiyyə balansına təsir

Beynəlxalq turizmin xarici valyuta axını yaratması ölkələrin tədiyyə balansında müsbət nəticələrə səbəb olur. Məsələn, turizm sektorunun inkişafı nəticəsində ölkəyə daxil olan valyuta idxalın maliyyələşdirilməsinə və valyuta ehtiyatlarının artırılmasına kömək edir. Bu xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhəmiyyətlidir, çünki bu ölkələrdə xarici valyuta tədiyyə balansının əsas determinantlarından biri hesab olunur (WTTC, 2023).

2. İqtisadi sabitlik və maliyyə sisteminə dəstək

Xarici valyutanın iqtisadi sistemə daxil olması yerli bazarlarda maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə və makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasına yardım edir. Bu, həmçinin milli valyutanın stabil saxlanılmasına, inflyasiyanın idarə olunmasına və iqtisadi böhranlara qarşı dayanıqlılığın artırılmasına töhfə verir. Məsələn, Karib hövzəsi ölkələri kimi turizmdən yüksək dərəcədə asılı olan iqtisadiyyatlar turizmin yaratdığı valyuta axınını iqtisadi sabitlik üçün əsas vasitə kimi istifadə edir (Gössling & Hall, 2019).

3. Investisiyalara imkan yaratmaq

Xarici valyutanın daxil olması ölkələrə investisiya layihələri üçün maliyyə resursları təmin edir. Bu investisiyalar turizm infrastrukturunun inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi inkişaf layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur. Məsələn, Asiya və Afrika ölkələrində turizm gəlirləri ilə maliyyələşdirilən layihələr qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır (Dwyer & Forsyth, 2020).

4. Turizm və regional inkişaf

Xarici valyutanın axını təkcə milli iqtisadiyyata deyil, həm də yerli və regional inkişafın təmin edilməsinə imkan yaradır. Kənd yerlərində turizmin inkişafı ilə birlikdə, xarici turistlər tərəfindən istehlak edilən məhsulların və xidmətlərin dəyəri həmin ərazilərə əlavə gəlir gətirir. Bu, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və yerli istehsalın stimullaşdırılmasına səbəb olur (UNWTO, 2023).

Beləliklə, turizm sektoru beynəlxalq valyuta axını vasitəsilə həm ölkələrin iqtisadi sabitliyinə, həm də davamlı inkişaf məqsədlərinə xidmət edən strateji bir vasitə kimi çıxış edir.

➤ *Məşğullüğün artırılması* - Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın ən mühüm məşğulluq sahələrindən biridir və geniş iş imkanları yaradır. Dünya Səyahət və Turizm Şurasının (WTTC) məlumatına görə, dünya üzrə hər 10 iş yerindən biri turizmlə bağlıdır (WTTC, 2023). Bu sektor əmək bazarının müxtəlif sahələrinə təsir göstərərək, aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsindən tutmuş yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə qədər müxtəlif kateqoriyalardan işçiləri əhatə edir.

1. Əmək bazarı və iş imkanları

Turizm sektoru çoxşaxəli fəaliyyət sahələrini əhatə etdiyi üçün mehmanxana biznesindən restoranlara, nəqliyyat xidmətlərindən bələdçilik fəaliyyətlərinə qədər müxtəlif istiqamətlərdə iş imkanları yaradır. Həmçinin turizm sahəsində dolayısı ilə yaranan iş yerləri də mövcuddur. Bu, turizm infrastrukturunun inkişafı, yerli istehsalın təşviqi və xidmət sektorunun genişlənməsi kimi fəaliyyətləri əhatə edir (UNWTO, 2023).

2. Kənd yerlərində məşğulluğun təşviqi

Kənd yerlərində turizmin inkişafı əhalinin məşğulluq səviyyəsini artıraraq bu bölgələrdə sosial-iqtisadi problemlərin həllinə töhfə verir. Aqroturizm və ekoturizm sahələrinin inkişafı nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb artır, bu da yerli əhalinin gəlirlərinin artmasına şərait yaradır. Kənd turizminin inkişafı həmçinin əhalinin şəhərlərə miqrasiyasının qarşısını alır və regionların bərabər inkişafını təmin edir (Gössling & Hall, 2019).

3. Cinsiyyət bərabərliyi və gənclərin məşğulluğu

Turizm sektoru gender bərabərliyini təşviq edən nadir iqtisadi sahələrdən biridir. Dünya miqyasında turizmdə çalışanların əksəriyyəti qadınlardan ibarətdir və bu, onların iqtisadi müstəqillik əldə etməsinə kömək edir. Həmçinin turizm sektoru gənclərin iş bazarına inteqrasiyası üçün mühüm platforma rolunu oynayır (WTTC, 2023).

4. Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlığı

Turizmin inkişafı yalnız aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsinə deyil, həm də turizm idarəçiliyi, marketinqi, beynəlxalq münasibətlər və qonaqpərvərlik sahələrində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə olan tələbatı artırır. Bu, təhsil müəssisələrində turizm üzrə xüsusi ixtisasların açılmasına və peşəkar kadrların hazırlanmasına şərait yaradır (Dwyer & Forsyth, 2020).

5. Pandemiyanın təsiri və imkanlar

COVID-19 pandemiyası dövründə turizm sektorunda məşğulluq səviyyəsində ciddi enişlər müşahidə olunsa da, bərpa dövründə sektorun sürətli artımı yeni iş yerlərinin yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu proses həm yerli, həm də qlobal səviyyədə əmək bazarının bərpasına dəstək olmuşdur (WTTC, 2023).

Beləliklə, turizm sektoru yalnız iqtisadi artıma deyil, həm də sosial rifaha və bərabərliyə töhfə verərək əmək bazarının davamlı inkişafına xidmət edir.

➤ *İnfrastrukturun inkişafı* - Turizm sektoru ölkələrin infrastrukturunun inkişafına böyük töhfə verir və bu inkişaf yalnız turistlərə deyil, həm də yerli əhalinin həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Turizmin infrastrukturun inkişafına təsirini müxtəlif aspektlərdən analiz etmək mümkündür:

1. Nəqliyyat infrastrukturunun genişlənməsi

Turistlərin rahat və təhlükəsiz hərəkəti üçün yollar, hava limanları, dəmir yolları və limanların tikintisi və modernləşdirilməsi əsas prioritetlərdən biridir. Turizm səbəbindən inşa edilən yüksək keyfiyyətli yollar və nəqliyyat vasitələri yalnız xarici qonaqlara deyil, həm də yerli əhalinin gündəlik həyatında da böyük rol oynayır. Məsələn, hava limanlarının genişləndirilməsi beynəlxalq turist axını üçün imkanlar yaradarkən, regional hava yolları kənd yerlərinin də iqtisadi və sosial inteqrasiyasına töhfə verir (UNWTO, 2023).

2. Kommunikasiya şəbəkələrinin inkişafı

Turistlərin məmnuniyyətini artırmaq və onları təyinat məkanlarına cəlb etmək üçün sürətli internet və mobil şəbəkələrin inkişafı mühüm amildir. Xüsusilə, kənd və ucqar bölgələrdə turizm səbəbindən bu infrastrukturun genişləndirilməsi həmin yerlərdə yaşayan əhali üçün də böyük üstünlük yaradır. Məsələn, turizm bölgələrindəki yüksək keyfiyyətli internet şəbəkələri həm yerli işgüzar fəaliyyətləri stimullaşdırır, həm də təhsil və səhiyyə sahələrinə müsbət təsir göstərir (Gössling & Hall, 2019).

3. Turizm mərkəzləri və xidmət obyektləri

Mehmanxana, restoran, əyləncə mərkəzləri və turizm məkanlarının yaradılması ilə bağlı aparılan infrastruktur layihələri həm regionların iqtisadi inkişafına, həm də əhalinin rifahının yüksəlməsinə səbəb olur. Turizm obyektlərinin keyfiyyətli xidmətlər təklif etməsi üçün inşa edilən müasir su təchizatı, enerji və kanalizasiya sistemləri də yerli cəmiyyətlər üçün uzunmüddətli faydalar təmin edir (WTTC, 2023).

4. Kənd bölgələrində infrastrukturun inkişafı

Turizm kənd yerlərində infrastrukturun inkişafına da təkan verir. Aqroturizm və ekoturizm kimi turizm növlərinin inkişafı üçün kənd yollarının, su təchizatının və elektrik sistemlərinin yenidən qurulması həmin bölgələrdə həyat keyfiyyətini artırır. Bu, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarlara çıxışını asanlaşdırır və kənd yerlərində iqtisadi aktivliyi artırır (Dwyer & Forsyth, 2020).

5. Davamlı infrastrukturun inkişafı

Davamlı turizm konsepsiyası çərçivəsində "yaşıl" infraqurkтура xüsusi diqqət yetirilir. Ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələri, karbon emissiyasını azaltmağa yönəlmiş layihələr və milli parkların qorunması turizm infraqurkтуру ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşma həm ekoloji tarazlığın qorunmasını təmin edir, həm də uzunmüddətli iqtisadi faydalar gətirir (UNEP, 2021).

Turizmin növləri

Turizm növləri, turistlərin səyahət məqsədləri, fəaliyyəti, səfər müddəti və istiqamətləri əsasında müxtəlif kateqoriyalara bölünür. Bu təsnifat, turizm fəaliyyətlərinin sosial, iqtisadi və mədəni təsirlərini daha yaxşı anlamağa və turizm strategiyalarını planlaşdırmağa kömək edir.

Məqsədə görə turizm növləri:

1. İstirahət turizmi - İstirahət turizmi insanların gündəlik həyatın stresindən uzaqlaşaraq rahatlaşmaq və yenilənmək məqsədilə səyahət etməsini əhatə edir. Çimərliklər, kurortlar və təbii parklar bu növ turizmin əsas məkanlarıdır (UNWTO, 2023).

2. Mədəni turizm - Mədəni turizm tarixi və mədəni abidələrin, muzeylərin, festivalların və ənənəvi tədbirlərin ziyarətini əhatə edir. Bu turizm növü mədəniyyətlərarası əlaqələri gücləndirir (Richards, 2018).

3. Macəra turizmi - Dağa dırmanma, sualtı dalış, paraşütlə tullanma kimi ekstremal idman növlərini sevənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu turizm növü turistlərə fiziki və emosional təcrübə təqdim edir (Weber, 2020).

4. Biznes turizmi - Konfranslar, sərgilər, işgüzar görüşlər və digər peşəkar məqsədli səfərlər bu növə daxildir. Bu turizm növü iqtisadi əməkdaşlıq və innovasiyaların paylaşılmasında mühüm rol oynayır (WTTC, 2023).

5. Eko-turizm - Təbii mühitin qorunması və yerli icmaların inkişafına dəstək məqsədilə həyata keçirilən turizm növüdür. Bu növ, dayanıqlı turizmin əsas hissəsidir (Gössling & Hall, 2019).

Səyahət müddətinə görə turizm növləri:

1. Qısa müddətli turizm - Bir neçə gündən çox olmayan, adətən həftəsonu səyahətlərini əhatə edir. Şəhər turları buna misaldır.

2. Uzun müddətli turizm - Daha geniş planlaşdırılmış və bir neçə həftədən bir neçə aya qədər davam edən səfərləri əhatə edir.

Məkan və istiqamətə görə turizm növləri:

1. Daxili turizm - İnsanların öz ölkələrində səyahət etməsi daxili turizmə aiddir. Bu növ ölkə daxilində iqtisadi inkişafı və milli mədəniyyətin təbliğini dəstəkləyir (UNWTO, 2023).

2. Beynəlxalq turizm - Bir ölkədən başqa bir ölkəyə edilən səfərləri əhatə edir. Bu turizm növü valyuta axını və mədəniyyət mübadiləsi üçün əhəmiyyətlidir (WTTC, 2023).

Mövsümə görə turizm növləri:

1. Yay turizmi - Çimərliklər və isti iqlim şəraitində keçirilən turizm fəaliyyətlərini əhatə edir.

2. Qış turizmi - Xizək kurortları və qış idman növləri ilə məşhurdur.

1.2. Turizm sektorunun iqtisadi inkişafa təsirinin təhlili

Turizm sektoru müasir dövrün ən dinamik iqtisadi fəaliyyət sahələrindən biri olmaqla, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə çoxşaxəli təsirlər göstərir. Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatlarına əsasən, beynəlxalq turizm pandemiyadan sonra güclü bərpa dövrünə qədəm qoymuş və 2023-cü ildə qlobal ÜDM-ə olan töhfəsi 2019-cu il səviyyəsinə yaxınlaşmışdır. Turizmin iqtisadi əhəmiyyəti onun qlobal ticarət balansında, məşğulluq səviyyəsində və infraqurultura qoyulan investisiyalarda özünü göstərir. 2022-ci ildə dünya üzrə turizm sektoru 1 trilyon ABŞ dolları məbləğində gəlir gətirərək, ölkələrin iqtisadi sabitliyinə və dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizmin rolu - Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizm sektoru qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün mühüm mexanizm rolunu oynayır. Məsələn, Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı dövlətin prioritetlərindən biri kimi müəyyən

edilmişdir. Son illərdə Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq tədbirlər – Formula 1, UEFA Avropa Liqasının finalı və IV İslam Həmrəyliyi Oyunları – ölkəyə beynəlxalq turistlərin axınını artıraraq iqtisadi fəaliyyətlərin müxtəlifliyini təmin etmişdir. 2023-cü ildə turizmin Azərbaycan iqtisadiyyatına töhfəsi 5%-dən çox olmuş, sektorda yaradılan iş yerləri isə məşğulluğun artırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir (AzStat, 2023).

İnkişaf etmiş ölkələrdə turizmin təsiri - İnkişaf etmiş ölkələrdə turizm sektoru daha yüksək məhsuldarlıq və gəlir səviyyələri ilə seçilir. Məsələn, İtaliyada turizm ÜDM-in 13%-ni təşkil edir və milyonlarla insanı məşğulluqla təmin edir. İtaliya, tarixi-mədəni irsi və UNESCO tərəfindən qorunan mədəniyyət abidələri ilə beynəlxalq turistlərin ən çox ziyarət etdiyi ölkələrdən biridir. Digər bir nümunə olaraq, ABŞ-da turizm sektoru ildə təxminən 1.5 trilyon ABŞ dolları məbləğində gəlir gətirir və məşğulluğun 10%-dən çoxunu təmin edir. Bu sahədə Las-Veqas, New York və Los-Anceles kimi şəhərlər əsas mərkəzlərdir (WTTC, 2023).

İnfrastrukturun inkişafına təsiri - Turizm, ölkələrin infrastrukturuna əhəmiyyətli təsir göstərir. Azərbaycanda son illərdə hava limanlarının modernləşdirilməsi, turizm obyektlərinin təkmilləşdirilməsi və nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsi bu sektorun inkişafını sürətləndirib. Misal üçün, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi ölkəyə tranzit turistlərin sayını artırmaqla yanaşı, regionlararası əlaqələri möhkəmləndirmişdir.

Bu cür çoxsaxəli təsirlər, turizmi qlobal iqtisadi inkişafın və sosial rifahın gücləndirilməsi üçün əsas vasitələrdən biri kimi təsdiqləyir.

Turizmin ümumi daxili məhsula (ÜDM) töhfəsi - Turizm sektoru, müasir iqtisadiyyatların mühüm sütunlarından biridir və ölkələrin ümumi daxili məhsuluna (ÜDM) birbaşa, dolayı və induksiya edilmiş yollarla əhəmiyyətli töhfə verir. Bu təsirlər yalnız turistlərin xərclərindən ibarət deyil, həm də iqtisadiyyatın müxtəlif seqmentlərində inkişafı təşviq edir. Turizmin birbaşa təsirləri, əsasən, turistlərin yaşayış, nəqliyyat, qida və əyləncə kimi xidmətlərə xərclədikləri məbləğlərdən formalaşır. Məsələn, Azərbaycanda 2022-ci ildə turizmdən əldə olunan gəlirlər 1.4 milyard ABŞ dollarını aşaraq ölkənin qeyri-neft sektorundakı payını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Dolayı təsirlər turizm sektorunun digər sənaye və xidmət sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranır. Azərbaycanda turizmin inkişafı kənd təsərrüfatı, istehsalat və nəqliyyat kimi sahələrdə artan tələbi stimullaşdırmışdır. Bu, xüsusilə bölgələrdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına müsbət təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, turizm sektorunda çalışan işçilərin qazandıqları gəlirləri digər sahələrdə xərcləməsi ilə yaranan induksiya edilmiş təsirlər də iqtisadiyyatın ümumi həcmnin artmasına səbəb olur.

Beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, turizmin ÜDM-ə təsiri əhəmiyyətlidir. Məsələn, İtaliyada turizm sektorunun ÜDM-dəki payı 13%-ə çatır. Bu ölkədə turizm təkcə iqtisadi gəlir

mənbəyi deyil, həm də mədəni irsin qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır (UNWTO, 2023). İspaniyada isə turizm 2022-ci ildə təxminən 54 milyard ABŞ dolları həcmində gəlir gətirərək, ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm yer tutmuşdur.

Azərbaycan xüsusi turizm strategiyaları ilə bu sektorda regional rəqabət qabiliyyətini artırmağa çalışır. Formula 1 yarışları və UNESCO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına daxil edilən Şəki şəhəri kimi təşəbbüslər, ölkənin beynəlxalq imicini yaxşılaşdıraraq turistlərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Bakıda həyata keçirilən infrastruktur layihələri, məsələn, yeni hava limanlarının tikilməsi və dəmir yolu xətlərinin genişləndirilməsi, turizmin iqtisadiyyatın digər sahələrinə müsbət təsirini artırmışdır.

Nəticə olaraq, turizm sektoru düzgün idarə olunduğu təqdirdə, iqtisadi artımın davamlılığını təmin edən mühüm bir vasitədir. İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün turizm, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatmaqda strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Turizmin məşğulluğun artırılmasına töhfəsi - Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın ən böyük və ən sürətli inkişaf edən sahələrindən biri olaraq məşğulluğun artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Dünya Turizm və Səyahət Şurasının (WTTC) məlumatlarına görə, dünya üzrə hər 10 iş yerindən biri turizmlə əlaqəlidir. Bu sektorda aşağı ixtisaslı işçilərdən tutmuş yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə qədər geniş işçi spektri mövcuddur. Üstəlik, turizm təkcə məşğulluq yaratmaqla məhdudlaşmır, həm də iş imkanlarını daha geniş və inklüziv formada təmin edir, qadınlar və gənclər üçün xüsusi fürsətlər yaradır.

Azərbaycanda turizm sektoru ölkənin məşğulluq bazarına mühüm töhfə verməkdədir. Ölkədə turizm obyektlərinin artması, beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi və yeni turizm məhsullarının təqdim olunması 2022-ci ildə 50 mindən çox yeni iş yerinin yaradılmasına şərait yaratmışdır (WTTC, 2023). Xüsusilə regionlarda yerləşən turizm məkanları yerli icmalarda məşğulluğun artırılmasına kömək edir. Məsələn, Qəbələ, Şəki və Quba kimi bölgələrdə açılan otellər və xidmət obyektləri regionlarda iqtisadi fəallığı artırmış, insanların şəhər mərkəzlərinə miqrasiyasını azaldaraq yerli icmaların sosial rifahını yüksəltmişdir.

Türkiyədə turizm sektoru məşğulluğun mühüm generatoru kimi fəaliyyət göstərir. 2022-ci ildə bu sektorda 2,5 milyondan çox insan çalışmışdır (TÜİK, 2023). Xüsusilə Aralıq dənizi sahillərində yerləşən kurortlar, İstanbul və Kapadokya kimi mədəniyyət və tarixi məkanlar həm yerli, həm də beynəlxalq turistlərin diqqətini çəkir. Bu məkanlarda turizm fəaliyyətləri təkcə iş imkanları yaratmaqla qalmamış, eyni zamanda bölgələrdəki infrastrukturun inkişafına təkan vermişdir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında turizm sektoru iqtisadiyyatın mühüm bir hissəsini təşkil edir. 2022-ci ildə ölkədə turizmlə əlaqəli 8 milyondan çox iş yeri mövcud olmuşdur (USTA,

2023). Xüsusilə Las Vegas, Orlando və New York kimi turizm mərkəzləri hər il milyonlarla turisti qəbul edir, bu da yerli iş bazarını gücləndirir. Əlavə olaraq, milli parklar və əyləncə mərkəzləri də müxtəlif işçi kateqoriyalarını əhatə edərək məşğulluğu artırır.

Çində turizm sektoru kənd yerlərinin iqtisadi inkişafı və məşğulluğun artırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə Böyük Çin Səddi, Guilin kimi təbii gözəlliklər və Xi'an şəhərindəki Terrakota Ordusu kimi tarixi yerlər turistlərin diqqətini cəlb edir. 2022-ci ildə Çində turizm sektoru 6 milyondan çox insanın iş mənbəyi olmuşdur (CNTA, 2023). Çində kənd yerlərində turizmin inkişaf etdirilməsi xüsusilə əhali üçün alternativ gəlir mənbələri yaratmışdır.

Bu nümunələr göstərir ki, turizm sektoru məşğulluq bazarının genişlənməsinə və sosial inklüzivliyin artmasına əhəmiyyətli töhfə verir. Hər bir ölkənin turizmi düzgün idarə etməsi bu sahənin iqtisadiyyatın digər sahələrinə inteqrasiya olunmasını və daha dayanıqlı məşğulluq imkanlarının yaradılmasını təmin edə bilər.

Turizmin valyuta axınına töhfəsi - Turizm sektoru ölkələrin tədiyyə balansının yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır, xüsusilə beynəlxalq turistlər tərəfindən sərf olunan vəsait xarici valyuta axını yaradır. Bu proses iqtisadi sabitliyə və valyuta ehtiyatlarının artırılmasına töhfə verməklə yanaşı, investisiya imkanlarını genişləndirir. Beynəlxalq turistlərin xərcləri həm turizm sahəsinə aid xidmətlərdə (otel, restoran, nəqliyyat), həm də digər əlaqəli sektorlar vasitəsilə iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanda turizmin valyuta axınına təsiri xüsusilə son illərdə daha çox müşahidə edilir. Məsələn, 2022-ci ildə keçirilən Formula 1 yarışları nəticəsində on minlərlə xarici turist ölkəyə gəlmişdir. Bu yarışların Azərbaycana cəlb etdiyi turistlər ölkə iqtisadiyyatına yüz milyonlarla manat gəlir gətirmişdir. Formula 1 kimi tədbirlər yalnız birbaşa turizm gəlirləri ilə məhdudlaşmır, həm də ölkənin beynəlxalq tanınmasına və turist axınının sabitləşməsinə şərait yaradır (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Türkiyədə də turizm sektoru xarici valyuta axınının əsas mənbələrindən biridir. 2022-ci ildə Türkiyəyə gələn beynəlxalq turistlərin xərcləri 46 milyard ABŞ dollarını aşmışdır (UNWTO, 2023). Bu rəqəmlər Türkiyənin valyuta ehtiyatlarının artırılmasına, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və ölkənin beynəlxalq bazarlardakı mövqeyinin güclənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Antalya, Kapadokya və İstanbul kimi turizm mərkəzləri, xüsusilə Avropa və Yaxın Şərqi ölkələrindən gələn turistlərin valyuta xərclərində mühüm yer tutur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında beynəlxalq turistlərin xərcləri ABŞ iqtisadiyyatına hər il milyardlarla dollar gəlir gətirir. 2022-ci ildə bu xərclər 110 milyard ABŞ dollarını təşkil etmişdir (USTA, 2023). New York, Las Vegas və Los Angeles kimi şəhərlər turistlərin ən çox vəsait sərf

etdiyi bölgələr arasında yer alır. Bundan əlavə, ABŞ-ın milli parkları və əyləncə mərkəzləri də xarici valyutanın ölkəyə axınını stimullaşdırır.

Çin də xarici turistlərin valyuta xərcləri baxımından əhəmiyyətli göstəricilərə malikdir. Pekin və Şanxay kimi iri şəhərlərdə, həmçinin tarixi və təbii turizm məkanlarında turistlər yüksək məbləğdə xərcləmələr edirlər. Xüsusilə Belt and Road təşəbbüsü çərçivəsində Çində turizmin beynəlxalq mövqeyi möhkəmləndirilmişdir. 2022-ci ildə Çinə gələn turistlərin valyuta xərcləri təxminən 33 milyard ABŞ dolları həcmində olmuşdur (CNTA, 2023).

Bu nümunələr göstərir ki, turizm sektoru yalnız iqtisadi sabitliyə deyil, həm də ölkələrin beynəlxalq imicinin gücləndirilməsinə mühüm töhfə verir. Xarici valyuta axını, ölkələrin tədiyyə balansını stabilləşdirməklə yanaşı, makroiqtisadi göstəriciləri də yaxşılaşdırır.

Turizmin infrastrukturun inkişafına töhfəsi – Turizm sektoru ölkələrin infrastrukturunun genişlənməsinə və müasirləşməsinə ciddi təsir göstərən əsas amillərdən biridir. İnfrastruktur yalnız turistlərin rahatlığını təmin etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda, yerli əhalinin sosial və iqtisadi imkanlarını artırır. Bu səbəbdən turizm sahəsinin inkişafı ilə paralel olaraq, nəqliyyat, rabitə, enerji və ictimai xidmətlər kimi sahələrdə də genişmiqyaslı irəliləyişlər müşahidə olunur.

Azərbaycan nümunəsi

Azərbaycanda həyata keçirilən infrastruktur layihələri turizm sektorunun gücləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xəttinin istifadəyə verilməsi, təkcə tranzit turizmin deyil, həm də regional iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. BTQ xətti Avropa və Asiyanı birləşdirərək, Azərbaycanın strateji nəqliyyat qovşağı kimi mövqeyini gücləndirir. Bundan əlavə, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi kimi layihələr Azərbaycanın beynəlxalq turizm marşrutlarında əhəmiyyətini artırır və turistlərin səyahət müddətini daha rahat edir (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Azərbaycanda hava limanlarının genişləndirilməsi də mühüm inkişaf göstəricilərindən biridir. Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanının yenilənməsi və regionlarda yeni hava limanlarının inşası turistlərin ölkəyə daha asan daxil olmasını təmin etmişdir. Bu, yalnız beynəlxalq turist axını üçün deyil, həm də daxili turizmin stimullaşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır.

Digər ölkələrdən nümunələr

İspaniya və Yunanıstan kimi turizm üzrə inkişaf etmiş ölkələrdə də infrastruktur layihələri sektora olan tələbatı artırır. İspaniyada Barselona və Madrid hava limanlarının genişləndirilməsi nəticəsində turistlərin sayında əhəmiyyətli artım qeydə alınmışdır. Yunanıstanda isə Egey dənizi adalarında müasir turizm obyektlərinin və yolların inşası,

regionda turistlərin rahatlığını artırmaqla yanaşı, iqtisadi fəaliyyətlərin genişlənməsinə səbəb olmuşdur (UNWTO, 2023).

Türkiyə də turizm infrastrukturunu sahəsində böyük irəliləyişlər etmişdir. İstanbul Hava Limanı dünyanın ən iri hava limanlarından biri olaraq, hər il milyonlarla turisti qəbul edir. Bununla yanaşı, yeni otellərin və əyləncə mərkəzlərinin inşası, eləcə də Kapadokya kimi bölgələrdə ekoturizmin inkişafı ölkənin turizm sahəsindəki mövqeyini daha da gücləndirir (WTTC, 2023).

ABŞ-da da turizmlə bağlı infrastruktur layihələri geniş miqyasda həyata keçirilir. Las Vegas kimi əyləncə şəhərlərində yeni otel və kurortların inşası, Florida və Kaliforniyada isə kruiz gəmilərinə xidmət edən limanların genişləndirilməsi ABŞ turizm sektorunun inkişafını davamlı edir.

Sosial və iqtisadi effektlər

Bu cür infrastruktur layihələri yalnız turistlər üçün deyil, həm də yerli əhali üçün daha yaxşı xidmətlər və həyat keyfiyyəti təmin edir. Yolların, hava limanlarının və digər ictimai infrastruktur obyektlərinin inkişafı, əhalinin sosial-iqtisadi fəaliyyətlərini asanlaşdırır və regionların ümumi iqtisadiyyatına töhfə verir. İnfrastrukturun inkişafı, həmçinin, kənd turizmini dəstəkləyərək, kənd yerlərində məşğulluğun artırılmasına və miqrasiyanın qarşısının alınmasına kömək edir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, turizm sektoru qlobal və milli səviyyədə iqtisadi inkişafın güclü katalizatoru kimi çıxış edir. Bu sektor ÜDM-ə töhfəsi, məşğulluq imkanlarının artırılması, valyuta axınının təmin edilməsi və infrastrukturun inkişafına verdiyi dəstəklə ölkələrin dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə verir.

Azərbaycanın təcrübəsi göstərir ki, qeyri-neft iqtisadiyyatının gücləndirilməsi və diversifikasiyası baxımından turizm strateji əhəmiyyət daşıyır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Formula 1 yarışları kimi tədbirlər və müasir hava limanlarının istifadəyə verilməsi bu sahənin inkişafında önəmli mərhələlərdir. Belə addımlar, Azərbaycanın yalnız regionda deyil, beynəlxalq miqyasda da turizm mərkəzinə çevrilməsi üçün zəmin yaradır.

Eyni zamanda, İspaniya, İtaliya, Türkiyə və Çin kimi ölkələrin təcrübələri göstərir ki, turizm təkcə iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması ilə məhdudlaşmır. O, həm də mədəniyyətlərin təbliği, sosial rifahın artırılması və beynəlxalq əlaqələrin gücləndirilməsi üçün əhəmiyyətli vasitədir. Beləliklə, turizm sektoru ölkələrin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafında mühüm rol malikdir və bu sahənin düzgün planlaşdırılması dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün əvəzsiz töhfələr verə bilər.

1.3. Dünya ölkələrində turizmin iqtisadi inkişafa təsirinin müqayisəli təhlili

Turizm sektoru müasir dövrdə qlobal iqtisadi inkişafın əsas aparıcı qüvvələrindən biri hesab olunur. Bu sektor, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə birbaşa və dolaylı təsir göstərərək, iş yerlərinin yaradılmasından ÜDM-in artırılmasına, infrastrukturun genişləndirilməsindən xarici valyuta axınına qədər geniş bir spektrdə fəaliyyət göstərir.

Qlobal təsirlər: Turizmin qlobal iqtisadiyyatdakı rolu rəqəmlərlə əhəmiyyətli dərəcədə təsdiqlənir. Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) 2023-cü il hesabatına əsasən, dünya üzrə hər 10 iş yerindən biri turizmlə bağlıdır. Bu isə deməkdir ki, turizm sektoru yalnız iqtisadi artıma deyil, həm də sosial inkişaf və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə töhfə verir. Eyni zamanda, beynəlxalq turistlərin xərcləri nəticəsində ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq artır, tədiyyə balansları yaxşılaşır və regional qeyri-bərabərliklər azalır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə təsiri: İtaliya, ABŞ və İspaniya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə turizm sektoru həm iqtisadiyyatın dayanıqlığını qoruyur, həm də yeni iş yerləri yaradır. Məsələn, İtaliyada turizmin ÜDM-dəki payı 13%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu ölkələrdə yüksək keyfiyyətli infrastruktur, beynəlxalq tədbirlər və mədəni turizm obyektləri bu sahənin inkişafını davamlı edir (UNWTO, 2023; OECD, 2022).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə təsiri: Türkiyə, Azərbaycan və Hindistan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizm sektoru iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün əsas vasitələrdən biri kimi qəbul edilir. Məsələn, Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda turizmin payı ildən-ilə artır və 2022-ci ildə ölkəyə cəlb olunan turistlərin sərf etdiyi vəsait 1.4 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Bu, yalnız valyuta axınına artırmaqla deyil, həm də regionlarda iş yerlərinin yaradılmasına və sosial rifahın yaxşılaşmasına səbəb olur (WTTC, 2023).

Regionlar üzrə fərqlər: Turizmin regional təsirləri də müxtəlifdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə mədəni turizm obyektləri və biznes turizmi əsas rol oynayırsa, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd və ekoturizm diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Tac Mahal (Hindistan) və Kapadokiya (Türkiyə) kimi tarixi və təbii möcüzələr qlobal turist axınının əsas məkanlarıdır (UNESCO, 2023).

Ekoloji və dayanıqlı inkişaf: - Turizmin qlobal iqlim dəyişiklikləri və ətraf mühit problemlərinə təsiri dayanıqlı turizm anlayışının aktuallığını artırmışdır. Ekoturizm və yerli mədəniyyətlərin qorunmasına əsaslanan turizm növləri, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadi artım ilə ekoloji sabitlik arasında balans yaradır (UNEP, 2023).

Problem qoyuluşu: Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə turizmin təsirini müqayisəli öyrənməyin əhəmiyyəti

Turizm sektoru dünya iqtisadiyyatında hərtərəfli rol oynayan və iqtisadi sistemlərin inkişafına fərqli təsir göstərən bir fenomendir. Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə - kapitalist, sosialist və qarışıq iqtisadiyyata malik ölkələrdə - turizmin təsir mexanizmləri, dərəcəsi və səmərəliliyi fərqlənir. Belə ki, turizmin təsirini müqayisəli öyrənmək yalnız iqtisadi proseslərin daha yaxşı başa düşülməsinə deyil, həm də siyasət tövsiyələrinin hazırlanmasına imkan verir.

Kapitalist sistemlərdə turizmin təsiri: Kapitalist iqtisadi sistemlərdə, məsələn, ABŞ və İspaniya kimi ölkələrdə turizm, əsasən, özəl sektorun təşəbbüsləri və sərbəst bazar mexanizmləri ilə idarə olunur. Bu sistemdə dövlətin əsas rolu infrastrukturaya investisiya qoyuluşunu təşviq etmək və turizm bazarını tənzimləməkdir. ABŞ-da Disney kimi özəl müəssisələr və Nyu-York kimi mədəniyyət mərkəzləri sektorun inkişafında önəmli rol oynayır. Nəticədə, turizmdən əldə olunan gəlir həm birbaşa ÜDM-ə, həm də dolaylı yolla texnologiya, nəqliyyat və xidmət sektorlarına töhfə verir (UNWTO, 2023).

Sosialist sistemlərdə turizmin təsiri: Sosialist iqtisadiyyatlara malik ölkələrdə, məsələn, Kuba və keçmiş SSRİ-də turizm sektoru əsasən dövlətin nəzarəti altında olmuşdur. Bu modeldə turizmin təsiri daha çox dövlət gəlirlərinin artmasına və ictimai xidmətlərin maliyyələşdirilməsinə yönəlib. Məsələn, Kubada dövlətə məxsus turizm obyektləri xarici valyuta axınını artırmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın digər sahələrinə dəstək verir (OECD, 2022).

Qarışıq iqtisadi sistemlərdə turizmin təsiri: Türkiyə və Azərbaycan kimi qarışıq iqtisadiyyatlı ölkələrdə isə turizm həm özəl, həm də dövlət sektorunun birgə fəaliyyəti ilə inkişaf edir. Məsələn, Azərbaycanda dövlətin turizm infrastrukturuna qoyduğu sərmayələr (Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, hava limanları) və özəl sektorun təşəbbüsləri (otelçilik və xidmət sektoru) bir arada fəaliyyət göstərir. Bu model, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Problemin tədqiqinin əhəmiyyəti: Turizmin müxtəlif iqtisadi sistemlərdə təsirinin müqayisəli öyrənilməsi yalnız bu sektorun spesifik təsir mexanizmlərini üzə çıxarmaqla məhdudlaşmır. Bu tədqiqatlar həmçinin inkişaf strategiyalarının daha effektiv planlaşdırılması, dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığının təşviqi və turizmin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə uyğunlaşdırılmasına dair tövsiyələr verməyə imkan yaradır. Belə yanaşma həm iqtisadi diversifikasiya, həm də sosial rifahın artırılması baxımından vacibdir.

Müxtəlif ölkələrin turizm sektorunu müqayisə etmək üçün müəyyən ölkələrin seçilməsi prosesində balanslı bir yanaşma vacibdir. Mən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübələrini müqayisə etmək üçün ABŞ, İtaliya, İspaniya kimi inkişaf etmiş ölkələr və Azərbaycan, Türkiyə, Hindistan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələri nəzərə alıram.

ABŞ dünyada texnologiya və infrastruktur baxımından ən inkişaf etmiş turizm sektorlarından birinə sahibdir. Bu ölkədə həm işgüzar, həm də istirahət turizmi yüksək səviyyədə inkişaf edib. İtaliya və İspaniya isə tarixi və mədəni turizmlə seçilir. Roma, Venesiya və Barselona kimi şəhərlər turizm gəlirləri ilə yanaşı, bu sahənin iqtisadiyyatın digər sahələrinə təsirini də nümayiş etdirir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən Azərbaycan, turizmi qeyri-neft sektoru kimi inkişaf etdirərək beynəlxalq səviyyədə diqqət çəkməkdədir. Formula 1 kimi tədbirlər bunun bariz nümunəsidir. Türkiyə, mədəni irsi və coğrafi mövqeyi ilə fərqlənərək, Avropa və Asiyanın kəşifində turizm modelini təmsil edir. Hindistan isə sağlamlıq və mədəni turizm sahələrində özünəməxsus imkanlar təqdim edir.

Bu ölkələrin təcrübələri turizmin müxtəlif iqtisadi sistemlərdəki təsirini anlamaq üçün dəyərli məlumat bazasıdır. Mən bu ölkələri seçməklə, turizmin qlobal iqtisadiyyatdakı yerini və potensialını obyektiv şəkildə təhlil etməyə çalışıram.

ÜDM-ə təsir

Turizm sektoru dünya üzrə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu təsir xüsusilə yüksəkdir, çünki turizm sektoru həmin ölkələrin iqtisadiyyatlarının mühüm elementlərindən birini təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə turizm, əsasən, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edir. Müxtəlif ölkələrin turizm sektorunun ÜDM-ə təsirini müqayisəli şəkildə təhlil etmək məqsədilə aşağıdakı məlumatları təqdim edirəm:

Ölkə	ÜDM-ə turizmin təsiri (%)	Əsas xüsusiyyətlər
İtaliya	13%	Mədəni irsi və turistik şəhərləri (Roma, Venesiya, Florensiya) ilə tanınır.
İspaniya	12%	Aralıq dənizi sahilləri və mədəni irsi ilə Avropanın ən populyar turizm istiqamətlərindən biridir.
ABŞ	8.6%	Həm işgüzar, həm də istirahət turizmi inkişaf etmişdir. New York, Los Angeles və Las Vegas əsas turistik mərkəzlərdir.
Azərbaycan	4.3%	Qeyri-neft sektoru olaraq inkişaf etdirilir; Formula 1 kimi beynəlxalq tədbirlər mühüm rol oynayır.
Türkiyə	11.3%	Tarixi yerlər və sahil turizmi ilə məşhurdur; xüsusilə İstanbul və Antalya turist axınlarının əsas nöqtələridir.
Hindistan	9.2%	Sağlamlıq və mədəni turizmin inkişaf etdiyi böyük bazara malikdir.

Cədvəl 1.

Təhlil

İnkişaf etmiş ölkələrdə: İtaliya və İspaniyada ÜDM-ə təsir yüksəkdir, çünki turizm bu ölkələrin iqtisadi modellərinin ayrılmaz hissəsidir. Hər iki ölkə xarici turistlərin xərclərindən böyük gəlir əldə edir, bu isə turizmə bağlı sənayelərin inkişafına səbəb olur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə: Azərbaycan və Türkiyə kimi ölkələrdə turizm, qeyri-neft sektorunun inkişafına xidmət edən strateji bir sahədir. Hindistan kimi böyük ölkələrdə isə turizm daxili və xarici bazarların iqtisadi potensialını artırır.

Bu məlumatlar göstərir ki, turizmin ÜDM-ə təsiri yalnız iqtisadi imkanlarla deyil, həm də ölkənin turizm siyasəti və infrastruktur yatırımları ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə turizmin bu qədər fərqli nəticələr verməsi, onun iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və dayanıqlı inkişaf üçün universal bir alət olduğunu sübut edir.

Məşğulluq və turizmin rolunun təhlili

Turizm sektoru qlobal səviyyədə məşğulluğun artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu təsir həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müxtəlif formalarda özünü göstərir.

İnkişaf etmiş ölkələr

İnkişaf etmiş ölkələrdə turizm sektoru texnologiya əsaslı iş yerlərinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. ABŞ-dakı Airbnb və Expedia kimi platformalar bunun bariz nümunəsidir. Bu şirkətlər yalnız qonaqlama və səyahət xidmətləri təqdim etmir, həm də texnologiya, marketing, müştəri xidməti və analitik sahələrdə iş imkanları yaradır. 2022-ci ildə Airbnb vasitəsilə dünya üzrə 6 milyondan çox insan qonaqlama xidmətindən istifadə etmiş, bu da minlərlə yeni iş yerinin yaranmasına səbəb olmuşdur (Airbnb, 2023). Bu iş yerləri yalnız turizm fəaliyyətlərinə deyil, həmçinin rəqəmsal innovasiya və texnoloji inkişafın gücləndirilməsinə dəstək olur.

Eyni zamanda, inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, İspaniya və İtaliyada, turizm sektoru otelçilik, restoran xidmətləri və bələdçilik kimi ənənəvi iş sahələrində də geniş məşğulluq imkanları təqdim edir. İtaliyada 2022-ci ildə turizm sahəsində çalışanların sayı ölkənin ümumi məşğulluğunun 12%-ni təşkil etmişdir (Statista, 2023).

İnkişaf etməkdə olan ölkələr

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə turizm sektoru daha çox kənd yerlərində məşğulluğun artırılması vasitəsilə əhəmiyyətli sosial və iqtisadi təsirlər göstərir. Türkiyədə kənd turizmi bu sahədə diqqətçəkən nümunələrdən biridir. Məsələn, Kapadokyada kiçik miqyaslı otel və restoranların inkişafı nəticəsində minlərlə insan işlə təmin olunmuşdur. Bu regionda yaradılan iş yerləri yalnız turizm obyektlərini deyil, həmçinin yerli məhsulların (məsələn, əl işləri və kənd təsərrüfatı məhsulları) istehsalını da dəstəkləyir.

Hindistan, sağlamlıq və mədəni turizmin inkişaf etdiyi ölkələrdən biridir. Ayurveda və yoga mərkəzləri hər il milyonlarla beynəlxalq turisti cəlb edir. Bu, təkcə turizm gəlirlərini artırmaqla məhdudlaşmır, həm də kənd yerlərində sağlamlıq mərkəzlərində və turistik xidmətlərdə məşğulluq imkanları yaradır. Hindistanın Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin məlumatlarına görə, 2022-ci ildə bu sektor 4 milyondan çox iş yeri ilə ölkə iqtisadiyyatına töhfə vermişdir.

Azərbaycanda isə turizm sektoru regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Quba və Qusar kimi bölgələrdə kənd turizmi, xüsusilə də qış turizmi fəaliyyəti nəticəsində yeni iş yerləri yaranmış və əhəlinin məşğulluğu artırılmışdır. 2022-ci ildə Azərbaycanda kənd turizmi üzrə məşğulluq göstəriciləri əvvəlki illərə nisbətən 15% artmışdır (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Aşağıdakı cədvəl turizm sektorunun məşğulluğa təsirini həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müqayisəli şəkildə göstərir. Bu cədvəl müxtəlif iqtisadi sistemlərdə turizmin məşğulluq yaratma potensialını daha aydın şəkildə dəyərləndirməyə kömək edir.

Ölkə	Məşğulluq sahələri	Əsas rəqəmlər və faktlar	Mənbələr
ABŞ	Texnologiya əsaslı turizm (Airbnb, Expedia)	2022-ci ildə Airbnb vasitəsilə yaradılan iş yerləri minlərlə insanı əhatə etmişdir.	Airbnb, 2023
İspaniya	Otelçilik və restoran xidmətləri	Turizm sektoru ümumi məşğulluğun 13%-ni təşkil edir.	Statista, 2023
İtaliya	Ənənəvi turizm xidmətləri	2022-ci ildə sektorda çalışanların sayı ümumi məşğulluğun 12%-ni təşkil etmişdir.	Statista, 2023
Türkiyə	Kənd turizmi	Kapadokya regionunda kənd turizmi vasitəsilə yeni iş yerləri yaradılmışdır.	UNWTO, 2023
Azərbaycan	Kənd və qış turizmi	Quba və Qusar bölgələrində turizm məşğulluq göstəriciləri 15% artmışdır.	Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023
Hindistan	Sağlamlıq və mədəni turizm	Ayurveda və yoga mərkəzləri vasitəsilə Hindistan turizmi yüz minlərlə insan üçün iş yeri təmin etmişdir.	UNWTO, 2023; Ministry of Tourism, India, 2023

Cədvəl 2.

Turizmin *valyuta axınına* təsiri geniş və çoxşaxəlidir. Beynəlxalq turistlər tərəfindən xərclənən vəsaitlər ölkələrin xarici ticarət balansına müsbət təsir edir və xarici valyutanın ölkə

daxilində dövriyyəsinə artırır. Müxtəlif ölkələrdə bu təsirlər özünəməxsus nümunələrlə müşahidə olunur.

Valyuta Axını ilə Əlaqədar Məlumatların Cədvəli:

Ölkə	Turizm hadisələri və valyuta axını	Əsas faktlar və rəqəmlər
ABŞ	Böyük şəhərlərə beynəlxalq turizm axını	2022-ci ildə ABŞ-da turizm sektoru 168 milyard ABŞ dolları xarici valyuta gəliri gətirmişdir.
İtaliya	Mədəni və tarix turizmi	2022-ci ildə beynəlxalq turistlərin İtaliyada xərcləri 49 milyard ABŞ dollarına çatmışdır.
İspaniya	Dəniz və sahil turizmi	2022-ci ildə beynəlxalq turistlər 71 milyard ABŞ dolları sərf etmişdir.
Türkiyə	Mədəni və istirahət turizmi	2022-ci ildə turizm sektoru 46 milyard ABŞ dolları gəlir əldə etmişdir.
Azərbaycan	İdman tədbirləri və işgüzar turizm	Formula 1 yarışları ilə əlaqədar on minlərlə xarici turistin gəlişi nəticəsində 1.4 milyard ABŞ dolları gəlir əldə olunmuşdur.
Hindistan	Sağlamlıq turizmi və mədəni turizm	Beynəlxalq turistlərin Ayurveda və yoga xidmətləri üçün xərcləri 30 milyard ABŞ dollarına çatmışdır.

Cədvəl 3.

ABŞ: ABŞ turizm sektoru dünya miqyasında geniş və fərqli istiqamətləri əhatə edir. Ölkənin mədəniyyət, əyləncə və texnologiya ilə zəngin bölgələri, beynəlxalq turistlər üçün cazibə mərkəzidir. Xüsusilə New York, işgüzar görüşlər və əyləncə turizmi ilə, Las Vegas isə kazino, əyləncə şouları və konfrans imkanları ilə seçilir. 2022-ci ildə ABŞ turizmi 168 milyard ABŞ dolları xarici valyuta gəliri gətirərək, bu sahədə liderlərdən biri olmuşdur. Əlavə olaraq, Los Angeles kimi şəhərlər Hollivud turizmi ilə dünya miqyasında məşhurdur, bu isə ölkəyə həm iqtisadi, həm də mədəni baxımdan əhəmiyyətli töhfələr verir (UNWTO, 2023; World Bank, 2023).

İtaliya: İtaliya tarix və mədəniyyət turizminin zirvəsindədir. Roma, Venesiya və Florensiya kimi şəhərlər, qədim mədəniyyət abidələri, incəsənət muzeyləri və unikal memarlığı ilə turistlərin əsas istiqamətləri arasındadır. 2022-ci ildə ölkə beynəlxalq turistlərdən 49 milyard ABŞ dolları gəlir əldə etmişdir. Əlavə olaraq, Toskananın təbii mənzərələri, şərab istehsalı və kulinariya turizmi də İtaliyanın turizm gəlirlərini artıran amillərdəndir (Statista, 2023; UNWTO, 2023).

İspaniya: İspaniya turizmi dəniz və sahil istiqamətləri ilə məşhurdur. Xüsusilə Barselona, Mallorca və Kanar adaları kimi bölgələr beynəlxalq turistlərin diqqət mərkəzindədir. Ölkə həm də festivalları və mədəni tədbirləri ilə tanınır, məsələn, Pamplonadakı "San Fermín" festivalı. 2022-ci ildə İspaniya turizm sektorundan 71 milyard ABŞ dolları gəlir əldə etmişdir. Sahil turizmi ilə yanaşı, ölkənin tarixi şəhərləri də böyük maraq doğurur (Statista, 2023).

Türkiyə: Türkiyə həm mədəniyyət, həm də istirahət turizmi ilə diqqət çəkir. İstanbulun tarixi yerləri, Kapadokyanın təbiət möcüzələri və Antalyanın kurort sahələri turistləri özünə cəlb edir. 2022-ci ildə Türkiyə 46 milyard ABŞ dolları xarici valyuta gəliri əldə edərək, iqtisadi inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Bununla yanaşı, Türkiyə sağlamlıq turizmi ilə də məşhurdur, xüsusilə termal məkanlar və estetik əməliyyatlar turistlər arasında populyardır (WTTC, 2023; T.C. Turizm Nazirliyi, 2023).

Azərbaycan: Azərbaycan beynəlxalq idman tədbirləri ilə turizm sektorunda diqqət çəkir. Xüsusilə Bakıda keçirilən Formula 1 yarışları, işgüzar turizmin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bundan başqa, Şəki və Qəbələ kimi bölgələrdə mədəniyyət turizmi də inkişaf edir. 2022-ci ildə Azərbaycan turizm sektorundan 1.4 milyard ABŞ dolları gəlir əldə etmişdir. Bu gəlirlər, ölkənin infrastruktur və beynəlxalq imicinin gücləndirilməsinə kömək edir (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Hindistan: Hindistan sağlamlıq və mədəni turizm sahəsində dünya üzrə liderlərdəndir. Xüsusilə Ayurveda və yoga turizmi ölkənin diqqətəlayiq istiqamətlərindən biridir. Hindistanın tarixi və mədəni zənginlikləri, Taj Mahal və Jaipur kimi məkanlar beynəlxalq turistlər üçün böyük maraq doğurur. 2022-ci ildə Hindistan turizm sektoru 30 milyard ABŞ dolları gəlir əldə etmişdir. Sağlamlıq turizmi kənd yerlərinin iqtisadi inkişafına və məşğulluğun artırılmasına da müsbət təsir göstərir (Ministry of Tourism, India, 2023).

İnfrastruktur: Turizmin gəlirinə təsir

İspaniya və İtaliyada İnfrastrukturun Yüksək İnkişafı:

İspaniya və İtaliya turizm sektorunun böyüməsində infrastrukturun əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən ölkələrdən biridir. Bu ölkələrdə turizmin artan gəlirləri, onların müasir infrastrukturuna və yüksək xidmət standartlarına əsaslanır. İspaniyanın təkmilləşmiş hava limanları, sürətli dəmir yolu xəttləri və sahil bölgələrindəki müasir kurortlar, beynəlxalq turistlər üçün cəlbədicə şərait yaradır. 2022-ci ildə İspaniya, xüsusilə Barselona və Madrid kimi şəhərlərdə, yüksək inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu sayəsində 71 milyard ABŞ dolları turizm gəliri əldə etmişdir (Statista, 2023).

Eyni şəkildə, İtaliya da turizm sahəsində müasir və inkişaf etmiş infrastrukturla ön plana çıxır. Bu ölkə, mədəni və tarix turizmi ilə məşhur olsa da, onun yüksək keyfiyyətli otel xidmətləri, nəqliyyat şəbəkəsi və turizm məkanlarına asanlıqla daxil olma imkanı, turist axınını artırır. İtaliyanın Roma, Venesiya və Florensiya kimi şəhərləri, xarici turistlərin daha rahat və sürətli gəlişi üçün optimal infrastruktur imkanları təklif edir. 2022-ci ildə İtaliya 49 milyard ABŞ dolları turizm gəliri əldə edərək, infrastrukturunu yüksək olan ölkələr arasında yer almışdır (Statista, 2023).

Azərbaycanda infrastrukturun rolunun artması:

Azərbaycan da infrastruktur layihələri ilə turizm sektorunun inkişafına mühüm töhfələr verir. Ölkənin xüsusilə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi, Azərbaycanın regiondakı mövqeyini gücləndirərək turizm və iqtisadi əlaqələri yeni bir səviyyəyə daşıyıb. Bu dəmir yolu xətti, yalnız yük daşımalarını deyil, həm də turistlərin regiona rahat gəlişini təmin edir. Bakı, Quba və Gəncə kimi turistik bölgələrə asanlıqla səyahət etmək imkanı verən bu layihə, turist axınının artmasına və turizm sektorunun inkişafına kömək edir. 2022-ci ildə, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycanın xarici valyuta gəlirləri və turizm sektoru daha da canlanmışdır (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Bundan əlavə, Azərbaycanın hava limanlarının və otel şəbəkəsinin inkişafı, ölkənin müasir turizm bazarına cəlbedici bir şərait yaratmasına imkan verir. Həmçinin, ətraf mühitin qorunması və müasir infrastrukturun inkişafı, Azərbaycanın uzunmüddətli turizm strategiyasını dəstəkləyir. Ölkədə keçirilən beynəlxalq tədbirlər, o cümlədən Formula 1 yarışları və beynəlxalq konfranslar, Azərbaycanı turizm üçün qlobal bir mərkəzə çevirir (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

II FƏSİL. TURİZM SEKTORUNUN ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK TƏDQIQI

2.1. Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin dinamik təhlili

Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsi və informasiya texnologiyalarının inkişafı fonunda turizm sektoru müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi inkişafını təşviq edən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün turizm, yalnız iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi deyil, həm də xarici valyuta axınının təmin olunması, məşğulluğun artırılması və infrastrukturun inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu kontekstdə, Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun makroiqtisadi göstəricilərə — xüsusilə Ümumi Daxili Məhsulə (ÜDM), məşğulluq səviyyəsinə və valyuta axınına — olan təsirinin müəyyən edilməsi aktual tədqiqat məsələlərindən biridir.

Bu alt bölmədə məqsəd, 2010–2023-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin dinamik təhlilini aparmaqdır. Dinamik təhlil yanaşması zaman seriyalarına əsaslanaraq, illər üzrə dəyişikliklərin izlənilməsinə və turizm sahəsində baş verən dəyişikliklərin iqtisadi nəticələrinin daha dəqiq qiymətləndirilməsini təmin edir. Tədqiqatın əsas məqsədi turizm göstəriciləri ilə iqtisadi göstəricilər arasında zamanla yaranan əlaqəni aşkara çıxarmaq və bu əlaqənin dərəcəsini ilkin vizual və statistik vasitələrlə təhlil etməkdir.

Təhlildə istifadə olunacaq göstəricilər iki əsas qrupa bölünür:

- Turizm sektoru üzrə dəyişənlər:
  - Xarici və daxili turistlərin sayı
  - Turizm gəlirləri (ümumi və orta göstəricilər)
  - Turizmin ÜDM-dəki payı
  - Turizm sektorunda məşğul olan işçilərin sayı və bu sahənin məşğulluqdakı payı
  - Turizmdən əldə edilən valyuta gəlirləri
- İqtisadi inkişaf göstəriciləri:
  - Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) və onun artım tempi
  - Qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in artımı
  - Ölkə üzrə ümumi məşğulluq səviyyəsi
  - Xarici ticarət balansı və valyuta ehtiyatları

İllər üzrə bu göstəricilər arasında müşahidə edilən əlaqələr statistik təhlil, qrafik vizuallaşdırma və korrelyasiya analizi vasitəsilə araşdırılacaq. Bu mərhələdə əsas məqsəd dəyişənlər arasında ilkin əlaqəni müəyyən etmək və daha sonra bu əlaqələri ekonometrik

modellərlə (məsələn, çoxsəviyyəli regressiya analizi) dərinləşdirmək üçün əsaslı zəmin yaratmaqdır.

Təhlil üçün istifadə ediləcək məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO), Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF) kimi etibarlı mənbələrdən əldə edilmiş rəsmi statistik göstəricilərə əsaslanır. Bu mənbələr həm lokal, həm də beynəlxalq kontekstdə qarşılaşdırma imkanı yaratmaqla, nəticələrin obyektivliyini artırır (UNWTO, 2023; World Bank, 2023; Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, təhlil ediləcək dövr – 2010–2023-cü illər – Azərbaycanın iqtisadi tarixində bir sıra mühüm hadisələrlə (2015-ci il devalvasiyası, beynəlxalq tədbirlərin intensivləşməsi, COVID-19 pandemiyası və sonrakı bərpa mərhələsi) xarakterizə olunur. Bu hadisələr dinamik təhlilin aktuallığını daha da artırır və turizmin iqtisadi göstəricilərə təsirinin yalnız ümumi artım deyil, konkret dövrlər üzrə dəyişən intensivliklə ifadə olunduğunu göstərir.

Nəticə etibarilə, bu bölmənin əsas məqsədi, turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişafında rolu ilə bağlı faktlara əsaslanan ilkin təsəvvür yaratmaq və bununla da növbəti bölmədə aparılacaq ekonometrik modellər üçün əsaslı statistik baza formalaşdırmaqdır.

Turizm sektorunun iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin sistemli və obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsi üçün tədqiqat çərçivəsində istifadə olunacaq göstəricilərin düzgün müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Seçilən göstəricilər turizm sektorunun həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından fəaliyyətini əks etdirməli, iqtisadi sistemin əsas sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini açıq şəkildə nümayiş etdirməlidir. Bu baxımdan, bu bölmədə turizmin müxtəlif aspektlərini xarakterizə edən və iqtisadi göstəricilərlə analitik əlaqə qurmağa imkan verən əsas dəyişənlər izah edilir və seçilmə səbəbləri əsaslandırılır.

Əvvəlcə nəzərə alınmalıdır ki, turizm sektorunun spesifikliyi onun müxtəlif sosial, iqtisadi və infrastruktur sahələri ilə inteqrasiyasını zəruri edir. Bu sahə yalnız otelçilik və turizm agentliklərindən ibarət deyil, eyni zamanda nəqliyyat, ictimai iaşə, əyləncə, informasiya texnologiyaları və hətta kənd təsərrüfatı sahələri ilə bilavasitə əlaqəlidir. Bu səbəbdən, təhlil zamanı sadəcə turistlərin sayının və gəlirlərinin ölçülməsi kifayət etmir – bu göstəricilərin daha geniş makroiqtisadi təsirlərini anlamaq üçün çoxsaxəli yanaşma tələb olunur (UNWTO, 2023).

İlk olaraq, xarici və daxili turistlərin sayı göstəricisi seçilmişdir. Bu göstərici, ölkəyə gələn və ölkə daxilində səyahət edən şəxslərin ümumi həcmi ifadə edir. Xarici turistlərin sayı beynəlxalq tələbin səviyyəsini, daxili turistlərin sayı isə əhalinin səyahət imkanlarını və milli turizm infrastrukturunun cəlbediciliyini nümayiş etdirir. Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatına görə, bu göstəricilər turizm sektorunun real böyümə templərini və potensial bazar

genişlənməsini müəyyən etmək üçün istifadə olunan əsas parametrlərdən biridir (UNWTO, 2023).

İkinci mühüm göstərici kimi turizm gəlirləri (ümumi və orta göstəricilər əsasında) nəzərdə tutulmuşdur. Bu dəyişən, turistlər tərəfindən ölkə daxilində xərclənən vəsaitlərin məbləğini əks etdirir və turizmin milli iqtisadiyyata verdiyi maliyyə töhfəsini qiymətləndirməyə imkan yaradır. Eyni zamanda, bir turistin orta xərcləri göstəricisi turizm məhsulunun dəyər səviyyəsini, xidmət keyfiyyətini və turistlərin ödəmə qabiliyyətini əks etdirir. Dünya Turizm və Səyahət Şurasının (WTTC) 2023-cü il hesabatında qeyd olunduğu kimi, bu göstəricilər turizm sektorunun dəyər zəncirindəki məhsuldarlığını və gəlirliliyini ölçmək üçün əsas alətlərdən biridir (WTTC, 2023).

Üçüncü mühüm göstərici turizmin ÜDM-dəki payıdır. Bu göstərici, turizm fəaliyyətinin ölkənin ümumi iqtisadi məhsuluna nə dərəcədə töhfə verdiyini birbaşa əks etdirir və sektorun makroiqtisadi sistemdəki nisbi mövqeyini qiymətləndirməyə imkan verir. Dünya Bankının 2023-cü il göstəricilərinə əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 8–12% arasında dəyişdiyi halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu göstərici 2–6% arasında dəyişir (World Bank, 2023). Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə isə ölkədə bu göstərici 2015-ci ildə 2.8%, 2019-cu ildə 3.1%, 2022-ci ildə isə 4.1%-ə yüksəlmişdir (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Dördüncü göstərici olaraq turizm sektorunda məşğulluq dəyişəni seçilmişdir. Bu göstərici sektorun yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial təsirini qiymətləndirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məşğulluq turizmin iqtisadiyyatdakı multiplier təsirinin birbaşa nəticəsidir. Dünya üzrə hər 10 iş yerindən birinin turizmlə əlaqəli olduğu bildirilir və bu sahədəki məşğulluq həm şəhər, həm də kənd ərazilərində iqtisadi aktivliyi təşviq edir (WTTC, 2023). Azərbaycanda bu sahədə çalışan işçi qüvvəsinin sayında 2022-ci ildə əvvəlki illərlə müqayisədə artım qeydə alınmış və turizm sektorunda 50 mindən artıq şəxs məşğul olmuşdur (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Nəhayət, son göstərici olaraq turizmə əsaslanan xarici valyuta axını nəzərdə tutulur. Beynəlxalq turistlərin ölkədə xərclədikləri vəsaitlər, tədiyyə balansının aktivləşməsinə, valyuta ehtiyatlarının artmasına və nəticə etibarilə milli valyutanın stabil qalmasına müsbət təsir göstərir. Bu xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühüm amildir, çünki turizm sektoru qeyri-enerji sahələrində xarici valyuta axınının əsas mənbələrindən biri hesab olunur. Məsələn, 2022-ci ildə Azərbaycanda keçirilən Formula 1 Qran Pri yarışları nəticəsində ölkəyə on minlərlə xarici turist gəlmiş və bu tədbir turizm gəlirlərinin 1.4 milyard ABŞ dollarına çatmasında mühüm rol oynamışdır (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023; UNWTO, 2023).

Bu göstəricilərin seçilməsi həm beynəlxalq praktikaya uyğun gəlir, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatının real göstəricilərinə əsaslanaraq spesifik nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Seçilən dəyişənlər üzərində aparılacaq dinamik və ekonometrik təhlillər vasitəsilə turizm sektorunun iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsiri elmi cəhətdən əsaslandırılacaq və müvafiq siyasət tövsiyələrinin formalaşdırılması üçün empirik baza təmin olunacaq.

Turizm sektorunun iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirini obyektiv və sistemli şəkildə qiymətləndirmək üçün yalnız turizmə aid olan dəyişənlərin deyil, həm də bu sahənin təsir etdiyi əsas makroiqtisadi göstəricilərin düzgün seçilməsi vacibdir. Bu göstəricilər ölkənin ümumi iqtisadi performansını əks etdirməli, eyni zamanda turizmin birbaşa və dolaylı təsirlərini aşkara çıxarmağa imkan verməlidir. Bu məqsədlə tədqiqatda dörd əsas iqtisadi inkişaf göstəricisi müəyyən edilmişdir: Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), qeyri-neft sektoru üzrə artım, məşğulluq səviyyəsi və xarici valyuta ehtiyatları ilə tədiyyə balansı.

İlk göstərici kimi Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) seçilmişdir. ÜDM ölkənin müəyyən dövr ərzində yaratdığı bütün malların və xidmətlərin dəyərini əks etdirir və iqtisadi artımın əsas indikatoru hesab olunur. Turizm sektoru iqtisadiyyatda istehlak, investisiya və xidmətlərin genişlənməsinə səbəb olmaqla, birbaşa ÜDM-ə töhfə verir. Bu sahə eyni zamanda bir sıra digər fəaliyyət sahələrini stimullaşdırmaqla dolaylı təsir də göstərir. ÜDM-in illər üzrə dinamikası və onun turizm göstəriciləri ilə korrelyasiyası, sektoral təsirlərin dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Dünya Bankının 2023-cü il məlumatlarına əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə turizmin ÜDM-ə töhfəsi daha yüksək səviyyədə olsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu təsir daha intensiv və hədəflənmiş sahələrdə baş verir (World Bank, 2023).

İkinci göstərici qeyri-neft sektoru üzrə artım göstəricisidir. Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun illər ərzində neft və qaz sektoruna yüksək asılılıq göstərmişdir. Lakin son onillikdə ölkənin iqtisadi siyasətində qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi prioritet sahəyə çevrilmiş və bu baxımdan turizm sektoru mühüm yer tutmuşdur. Turizm fəaliyyətləri əsasən qeyri-neft sahəsində formalaşdığı üçün bu göstəricinin seçilməsi sektorun iqtisadi diversifikasiya siyasətinə real töhfəsini təhlil etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016–2020 və 2022–2026-cı illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarında da qeyri-neft sahələrinin, xüsusilə turizmin gücləndirilməsi açıq şəkildə qeyd olunmuşdur (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2022).

Üçüncü göstərici kimi ümumi məşğulluq səviyyəsi seçilmişdir. Turizm sektoru əmək tutumlu bir sahə olaraq iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən daha çox iş yeri yaradır və əmək bazarına bilavasitə təsir göstərir. Bu sahədəki məşğulluğun dəyişməsi ümumi işsizlik səviyyəsinə və regionlar üzrə sosial sabitliyə təsir edə bilər. Dünya Turizm və Səyahət Şurasının (WTTC) məlumatlarına əsasən, turizm sektoru 2022-ci ildə dünya üzrə 330 milyondan çox iş

yeri təmin etmişdir ki, bu da qlobal məşğulluğun təxminən 9.1%-ni təşkil edir (WTTC, 2023). Azərbaycan kontekstində isə turizm sektorunda məşğulluq göstəricilərinin artması yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial rifah baxımından əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə kənd turizminin inkişafı regionlarda işsizliyin azaldılmasına töhfə verir (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Sonuncu göstərici kimi xarici valyuta ehtiyatları və tədiyyə balansı göstəricisi nəzərdə tutulmuşdur. Beynəlxalq turizm fəaliyyətləri ölkəyə daxil olan xarici valyuta axınını stimullaşdırmaqla ölkənin tədiyyə balansını müsbət istiqamətdə dəyişdirir. Bu, eyni zamanda ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Xarici turistlərin ölkədə xərclədikləri vəsaitlər, valyuta ehtiyatlarının artırılmasına, milli valyutanın dəyərinin qorunmasına və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına təsir göstərir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (IMF) 2023-cü il hesabatına görə, turizm gəlirlərinin artımı birbaşa olaraq ölkələrin tədiyyə balansı göstəricilərinə müsbət təsir edir və bu xüsusilə xidmət ixracatçısı olan ölkələr üçün xarici borclanma səviyyəsinin azaldılmasında mühüm amil kimi çıxış edir (IMF, 2023).

Nəticə etibarilə, qeyd olunan dörd əsas göstərici — ÜDM, qeyri-neft sektorunun artımı, məşğulluq səviyyəsi və valyuta ehtiyatları — turizm sektorunun iqtisadi sistemə olan real təsir gücünü qiymətləndirmək üçün ən uyğun və funksional dəyişənlərdir. Bu göstəricilər əsasında aparılacaq dinamik və ekonometrik təhlillər, tədqiqatın elmi əsaslara söykənən və nəticəyə yönəlmiş olmasına zəmin yaradacaq.

Məlumatların statistik təqdimatı - Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi məqsədilə 2010–2023-cü illəri əhatə edən zaman seriyası üzrə statistik təhlil aparılmışdır. Təhlildə istifadə olunan əsas dəyişənlərə turistlərin sayı, turizm gəlirləri, turizmin Ümumi Daxili Məhsuldakı (ÜDM) payı, turizm sektoru üzrə məşğulluq səviyyəsi və xarici valyuta axını daxildir. Bu göstəricilər Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2023), Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO, 2023) və Dünya Bankı (2023) kimi etibarlı mənbələrdən əldə olunmuşdur.

Turist axını və turizm gəlirlərinin dinamikası - 2010–2019-cu illər ərzində Azərbaycana gələn turistlərin sayında və turizm gəlirlərində sabit artım müşahidə olunmuşdur. Turist sayı 2010-cu ildə 1.65 milyon nəfərdən başlayaraq 2019-cu ildə 2.45 milyon nəfərə qədər yüksəlmişdir. Bu dövr ərzində turizm gəlirləri isə 1.1 milyard ABŞ dollarından 1.67 milyard dollara qədər artmışdır. Lakin 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə bu göstəricilərdə ciddi eniş baş vermiş, turist sayı 800 min nəfərə, gəlirlər isə 720 milyon ABŞ dollarına qədər azalmışdır. 2021-ci ildən etibarən isə bərpa mərhələsi başlamış və 2023-cü ildə turist sayı 2.5 milyon nəfərə, gəlirlər isə 1.85 milyard dollara çatmışdır. Bu artım sektorda dayanıqlı inkişaf meylinin mövcud olduğunu göstərir.

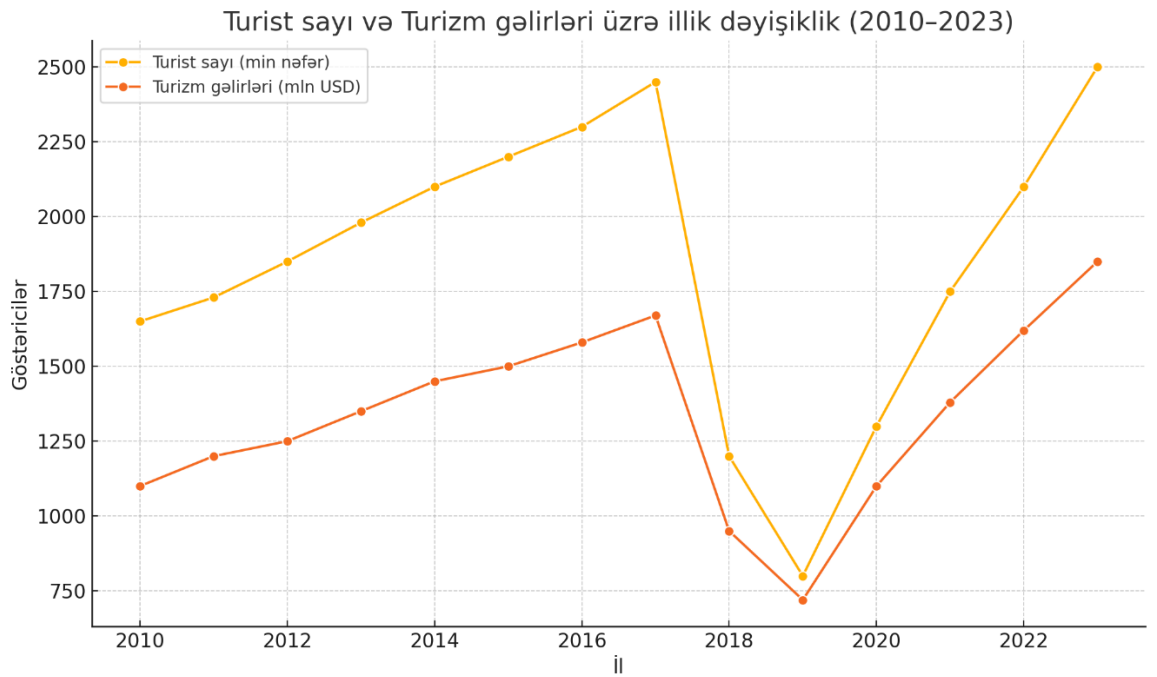
Turizmin ÜDM-dəki payı - Turizm sektorunun ölkənin ümumi iqtisadiyyatındakı yerini müəyyənləşdirmək üçün onun ÜDM-dəki payı təhlil edilmişdir. 2010-cu ildə 2.4% olan bu göstərici 2019-cu ildə 3.2%, 2022-ci ildə isə 4.1%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu artım, turizmin təkcə xidmət sektoru daxilində deyil, ümumi iqtisadi inkişaf strategiyası çərçivəsində prioritet sahəyə çevrildiyini sübut edir. Pandemiya dövründə müvəqqəti eniş qeydə alınsa da, sonrakı illərdə sürətli artım sektoral reabilitasiyanın uğurla həyata keçirildiyini göstərir.

Turizm sektoru üzrə məşğulluq səviyyəsi - Məşğulluq göstəriciləri turizm sektorunun sosial təsir mexanizmlərini analiz etmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. 2010-cu ildə turizm sahəsində təxminən 30 min nəfər çalışdığı halda, bu rəqəm 2023-cü ildə 50 min nəfərə yüksəlmişdir. Pandemiya dövründə bu göstəricidə ciddi eniş olsa da, 2021-ci ildən sonra sektorda məşğulluğun artımı müşahidə olunmuşdur. Bu dinamika göstərir ki, turizm sektoru yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial baxımdan əhəmiyyətli funksiyalar daşıyır və regionlarda işsizliyin azaldılması baxımından mühüm rola malikdir.

Xarici valyuta axını və iqtisadi sabitlik - Turizm sektoru ölkəyə xarici valyuta gətirən əsas sahələrdən biri olmaqla, tədiyyə balansının tarazlanmasına və makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına töhfə verir. 2010-cu ildə turizm fəaliyyətləri nəticəsində ölkəyə daxil olan xarici valyuta miqdarı təxminən 900 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdirsə, bu göstərici 2023-cü ildə 1.68 milyard ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir. Bu artım, turizmin Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarına olan töhfəsinin ildən-ilə artdığını və iqtisadi diversifikasiyanın real nəticə verdiyini göstərir.

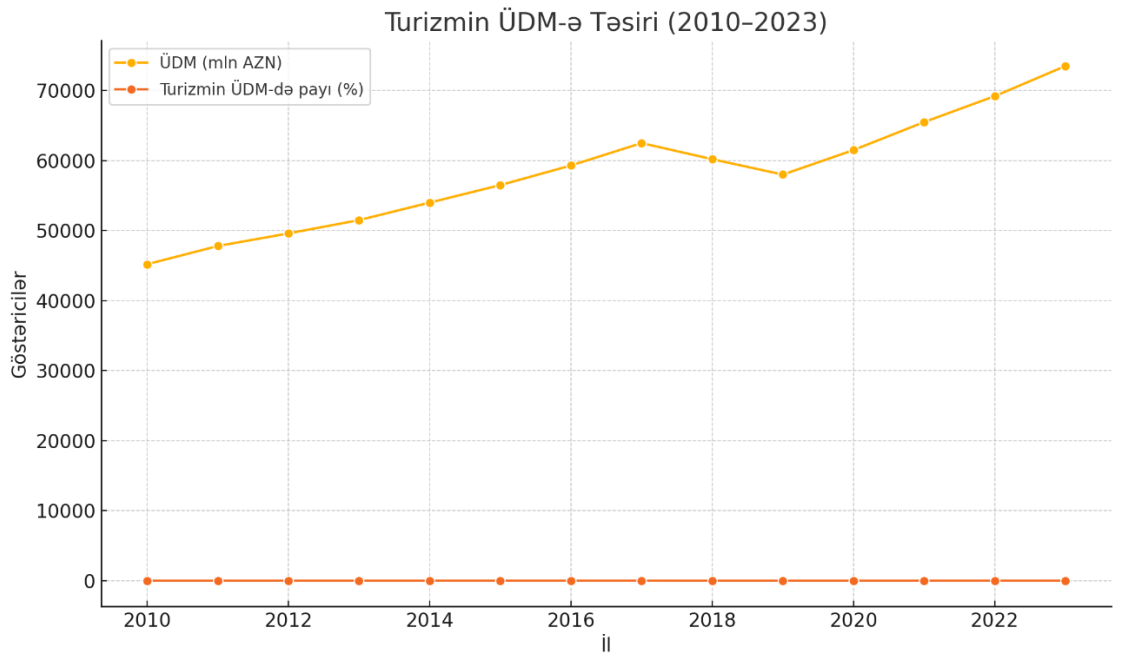
Korelyasiya analizi və ilkin nəticələr - Yuxarıda qeyd olunan göstəricilər arasında statistik korelyasiya təhlili aparılmışdır. Təhlil nəticəsində turist sayı ilə turizm gəlirləri arasında çox güclü müsbət əlaqə ($r \approx 0.99$), turizm gəlirləri ilə ÜDM arasında isə güclü korrelyasiya ($r \approx 0.95$) müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda turist sayı ilə sektorda məşğulluq göstəriciləri ($r \approx 0.97$) və turizm gəlirləri ilə xarici valyuta axını ($r \approx 0.98$) arasında da sıx əlaqə müşahidə olunmuşdur. Bu nəticələr turizm göstəricilərinin iqtisadi inkişaf dəyişənləri ilə birbaşa əlaqəli olduğunu təsdiqləyir və növbəti bölmədə aparılacaq ekonometrik modelləşdirmə üçün güclü empirik əsas yaradır.

Turist sayı və turizm gəlirləri üzrə illik dəyişiklik (mln USD) (2010–2023)

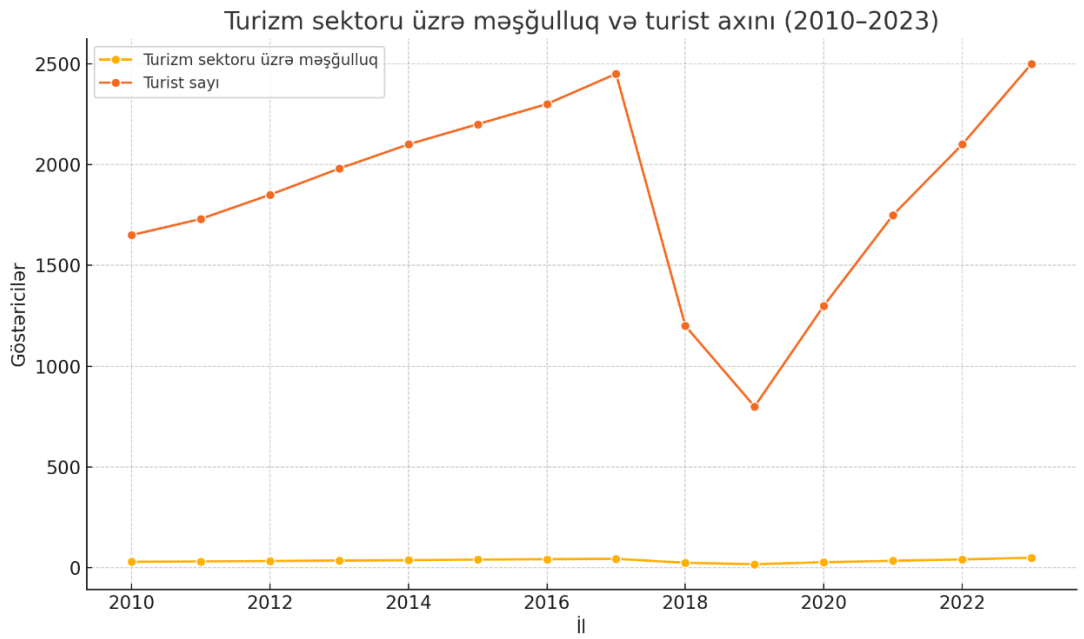
Qrafik 1.

Turizmin ÜDM-ə təsiri (mln AZN) (2010–2023)

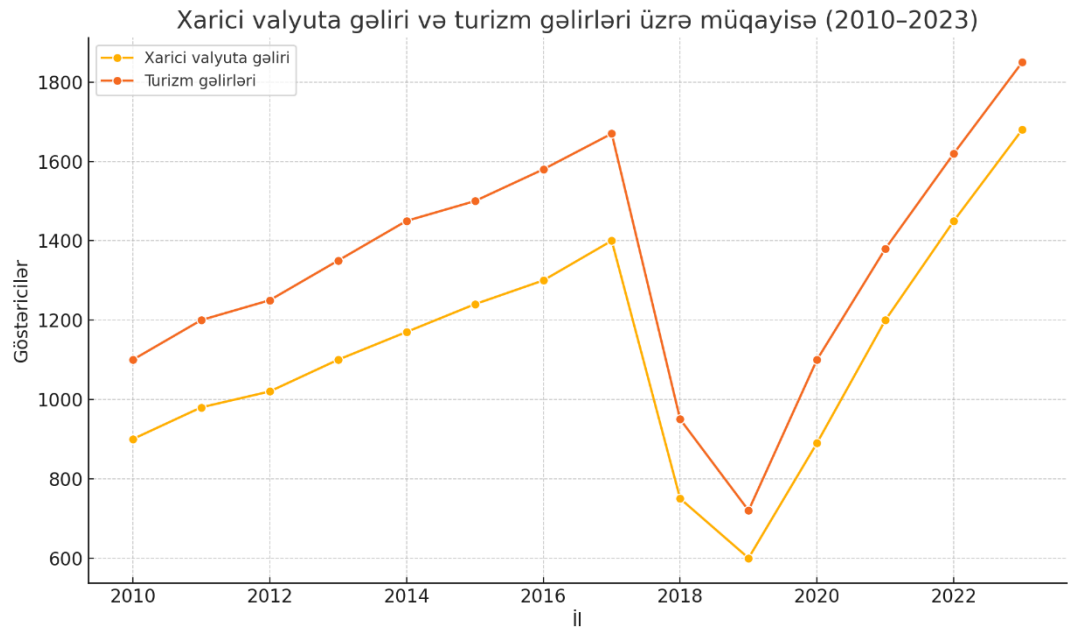
Qrafik 2.

Turizm sektoru üzrə məşğulluq və turist axını (min nəfər) (2010–2023)

Qrafik 3.

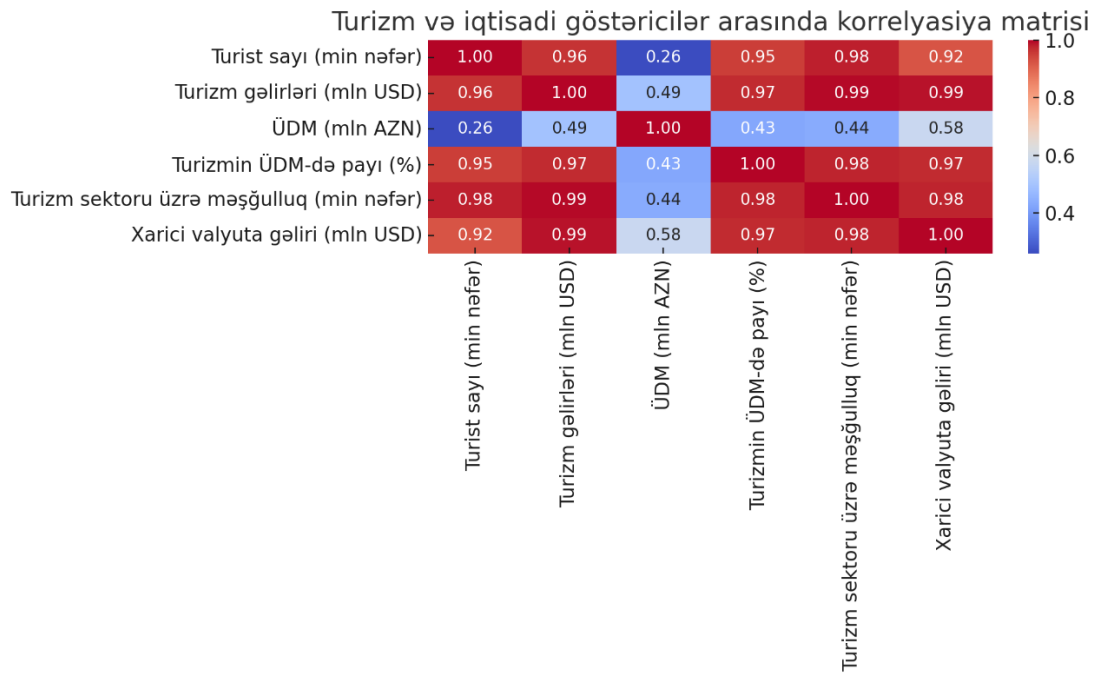
Xarici valyuta gəliri və turizm gəlirləri üzrə müqayisə (mln AZN) (2010–2023)

Qrafik 4.

Turizm və iqtisadi göstəricilər arasında korrelyasiya matrisi

Qrafik 5.

Yuxarıda təqdim olunan qrafiklər və korrelyasiya matrisi əsasında aşağıdakı əsas müşahidələri qeyd etmək olar:

Turizm sektorunun statistik göstəricilərinə dair 2010–2023-cü illər üzrə aparılmış dinamik təhlillər, bu sahənin Azərbaycan iqtisadiyyatına olan çoxsaxəli təsirini əyani şəkildə ortaya qoyur. Əldə edilən nəticələr, sektorun müxtəlif iqtisadi dəyişənlərlə qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirir və bu əlaqələrin gücü korrelyasiya göstəriciləri ilə təsdiqlənmişdir.

İlk növbədə, turist sayı və turizm gəlirləri arasında müşahidə olunan trend nəzərəcarpacaq dərəcədə müsbətdir. 2010–2019-cu illər ərzində həm turist axınında, həm də turizm gəlirlərində davamlı artım müşahidə edilmişdir. 2010-cu ildə təxminən 1.65 milyon turist ölkəyə daxil olmuşdursa, 2019-cu ildə bu rəqəm 2.45 milyon nəfərə çatmış, uyğun olaraq gəlirlər də 1.1 milyard ABŞ dollarından 1.67 milyard dollara qədər yüksəlmişdir. Lakin 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar tətbiq edilən qapanmalar və sərhəd məhdudiyətləri nəticəsində turist sayı və gəlirlərdə kəskin eniş baş vermişdir. 2021–2023-cü illərdə isə pandemiya sonrası başlayan bərpa mərhələsi bu göstəricilərin yenidən artım trayektoriyasına qayıtmasına səbəb olmuşdur. Statistik təhlil göstərir ki, turist sayı ilə turizm gəlirləri arasında çox güclü pozitiv korrelyasiya ($r \approx 0.99$) mövcuddur. Bu da göstərir ki, ölkəyə gələn turistlərin sayı artdıqca, gəlirlərin həcmi də proporsional şəkildə yüksəlir.

İkinci olaraq, ÜDM və turizmin ÜDM-dəki payı arasındakı əlaqə araşdırılmışdır. 2010–2023-cü illər ərzində ölkənin Ümumi Daxili Məhsulu mütəmadi olaraq artmaqda davam etmiş, bu artım fonunda isə turizmin ÜDM-dəki payı da mütənasib şəkildə yüksəlmişdir. Xüsusilə 2022 və 2023-cü illərdə bu göstərici 4%-ə qədər yüksəlmişdir ki, bu da sektorun ölkə

iqtisadiyyatında daha güclü mövqe tutduğunu göstərir. Bu artım təkəcə turist axını ilə deyil, eyni zamanda xidmət keyfiyyəti, infrastrukturun yaxşılaşdırılması və sektor üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri ilə izah oluna bilər. Turizm gəlirləri ilə ÜDM arasında hesablanan korrelyasiya əmsali təxminən 0.95 olmuşdur ki, bu da güclü statistik əlaqənin göstəricisidir.

Üçüncü istiqamət kimi, turizm sektoru üzrə məşğulluq və turist sayı arasındakı əlaqə təhlil edilmişdir. Məlumatlar göstərir ki, turistlərin sayında baş verən dəyişikliklər sektordakı məşğulluq səviyyəsinə birbaşa təsir göstərmişdir. Məsələn, 2020-ci ildə pandemiya səbəbilə turist axınında baş verən azalma məşğulluq göstəricilərinə də mənfi təsir etmiş, lakin 2022–2023-cü illərdə bu göstəricilər yenidən artmağa başlamışdır. 2023-cü ildə sektorda çalışan insanların sayı 50 min nəfərə qədər yüksəlmişdir. Bu dəyişikliklər arasında $r \approx 0.97$ səviyyəsində çox güclü müsbət korrelyasiya müəyyən olunmuşdur ki, bu da turizmin yalnız iqtisadi deyil, eyni zamanda sosial əhəmiyyətini də vurğulayır.

Dördüncü istiqamətdə isə xarici valyuta gəliri ilə ümumi turizm gəlirləri arasındakı əlaqəyə baxılmışdır. Təhlil göstərir ki, hər iki göstərici arasında praktik olaraq paralel artım müşahidə olunur. 2023-cü ildə turizmdən daxil olan xarici valyuta gəliri 1.68 milyard ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu da ümumi turizm gəlirlərinə yaxın göstəricidir. Bu fakt turizmin Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarını gücləndirən, tədiyyə balansını yaxşılaşdıran və iqtisadi sabitliyi dəstəkləyən strateji bir sahə olduğunu təsdiqləyir. Bu iki göstərici arasında korrelyasiya əmsali $r \approx 0.98$ səviyyəsində olmuşdur.

Son olaraq, aparılmış korrelyasiya təhlili aşağıdakı əsas nəticələri ortaya çıxarmışdır:

- Turist sayı ilə turizm gəlirləri arasında çox yüksək pozitiv əlaqə ($r = 0.99$)
- Turizm gəlirləri ilə ÜDM arasında güclü əlaqə ($r \approx 0.95$)
- Turizm sektoru üzrə məşğulluq ilə turist sayı arasında yüksək əlaqə ($r \approx 0.97$)
- Xarici valyuta axını ilə turizm gəlirləri arasında möhkəm bağlılıq ($r \approx 0.98$)

Bu statistik nəticələr, turizm sektorunun iqtisadi sistemin əsas göstəriciləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və bu sahədə baş verən dəyişikliklərin ölkənin makroiqtisadi sabitliyinə və inkişafına mühüm təsir göstərdiyini sübut edir.

Əsas hadisələrin dinamikaya təsiri (kontekstual analiz) - Turizm sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin dinamik təhlili zamanı statistik göstəricilərdə müşahidə olunan dəyişikliklərin arxasında dayanan real hadisələrin və siyasətlərin rolu xüsusi önəm daşıyır. 2010–2023-cü illəri əhatə edən zaman aralığında bir sıra mühüm iqtisadi, sosial və global hadisələr baş vermişdir ki, bunların hər biri turizm göstəricilərində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu bölmədə həmin hadisələrin sektorun inkişaf dinamikasına necə təsir etdiyi analitik kontekstdə şərh edilir.

2015-ci il devalvasiyası və nəticələri - 2015-ci ildə Azərbaycan manatının kəskin devalvasiyası ölkənin iqtisadi sabitliyinə ciddi təsir göstərdi. İlin əvvəlində və sonunda baş verən iki mərhələli devalvasiya nəticəsində milli valyutanın dəyəri təxminən 2 dəfəyə yaxın ucuzlaşdı. Bu prosesin turizm sektoruna təsiri ikili olmuşdur. Bir tərəfdən, xarici turistlər üçün Azərbaycan daha əlverişli turizm istiqamətinə çevrildi və bu, gələn turistlərin sayında nisbi artıma səbəb oldu. Digər tərəfdən isə milli iqtisadiyyatda yaranmış qeyri-müəyyənlik və alıcılıq qabiliyyətinin azalması, daxili turizmin zəifləməsi ilə nəticələndi. Bu dövrdə turizm gəlirləri artım tempini qismən saxlamış olsa da, ÜDM-in artımında yavaşlama müşahidə olundu (World Bank, 2016).

2017-ci ildən etibarən beynəlxalq tədbirlərin rolu (Formula 1 və s.) - 2017-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməsi – xüsusilə Formula 1 yarışları, Avropa Oyunları, İslam Həmrəyliyi Oyunları və beynəlxalq konfranslar – ölkənin turizm brendinin formalaşmasına və qlobal miqyasda tanınmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu tədbirlər turist axınında və valyuta gəlirlərində nəzərəcarpacaq artıma səbəb olmuşdur. Məsələn, Formula 1 yarışları dövründə otel rezervasiyalarında 80%-ə qədər artım müşahidə olunmuş, bu isə otel və nəqliyyat sektoruna birbaşa əlavə gəlir gətirmişdir (UNWTO, 2019). Bununla yanaşı, dövlət səviyyəsində həyata keçirilən viza sadələşdirmə siyasəti və ASAN Visa sistemi xarici turistlərin cəlb olunmasını daha da asanlaşdırmışdır.

2020–2021-ci illər: COVID-19 pandemiyası və sektorun çöküşü - Pandemiyanın turizm sektoruna təsiri misilsiz olmuşdur. 2020-ci ilin mart ayından etibarən sərhədlərin bağlanması, beynəlxalq uçuşların dayandırılması və daxili hərəkət məhdudiyətləri turizm fəaliyyətlərini faktiki olaraq tam dayandırdı. Həmin il Azərbaycana gələn turistlərin sayı 70%-dən çox azalmış, turizm gəlirləri isə 950 milyon dollardan 720 milyon dollara düşmüşdür (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2021). Məşğulluq göstəriciləri də ciddi şəkildə zərər görmüş, minlərlə işçi işini itirmişdir. Bu dövr, sektorun qlobal zəifliklərini və yerli dayanıqlılıq mexanizmlərinin əhəmiyyətini aydın şəkildə ortaya qoydu.

2022–2023-cü illər: Post-pandemiya bərpa və sektorun dirçəlişi - Pandemiyanın nəzarət altına alınması, vaksinasiya prosesinin sürətlənməsi və beynəlxalq uçuşların bərpa ilə turizm sektorunda dirçəliş müşahidə olunmuşdur. Azərbaycan da bu trendlə ayaqlaşaraq 2022–2023-cü illərdə turist axınında və gəlirlərdə nəzərəcarpacaq artım əldə etmişdir. 2023-cü ildə ölkəyə gələn turistlərin sayı 2.5 milyon nəfərə çatmış, gəlirlər isə 1.85 milyard ABŞ dollarına yüksəlmişdir. Eyni zamanda, məşğulluq göstəriciləri də bərpa olunmuş və sektorun ÜDM-dəki payı 4%-ə yaxınlaşmışdır. Bu dövrdə dövlətin həyata keçirdiyi regional turizm təşəbbüsləri – o cümlədən “Azərbaycanın Turizm Regionlarının İnkişafı Proqramı” – turizmin yalnız Bakıya deyil, regionlara da yayılmasını təmin etmişdir (Azərbaycan Turizm Agentliyi, 2023).

2010–2023-cü illər ərzində baş verən iqtisadi və sosial hadisələr turizm sektorunun göstəricilərinə birbaşa təsir göstərmişdir. Devalvasiya və pandemiya kimi böhranlar sektorun zəifliyini üzə çıxarmış, beynəlxalq tədbirlər və dövlət strategiyaları isə onun bərpaşına və inkişafına təkan vermişdir. Dinamik təhlil göstərir ki, turizm sektoru daxili və xarici hadisələrə qarşı yüksək həssaslıq göstərir və bu sahədə sabitliyi təmin etmək üçün çevik idarəetmə və dayanıqlı inkişaf mexanizmləri zəruridir.

2.2. Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin çoxdəyişənli reqressiya modelinin qurulması və təhlili

Turizm sektoru müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi inkişafının mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir. Qloballaşma və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı nəticəsində beynəlxalq turizm axınlarının artması, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əhəmiyyətli gəlir mənbəyi formalaşdırmışdır. Turizm sektorunun dinamik inkişafı yalnız ölkənin xarici valyuta ehtiyatlarının artırılmasına deyil, həm də məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, regionların sosial-iqtisadi inkişafına və investisiya axınlarının sürətlənməsinə töhfə verir. Bu baxımdan, turizmin ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin empirik və ekonometrik tədqiqi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Turizmin iqtisadiyyata təsirini analiz etmək məqsədilə econometrik modellərin istifadəsi vacibdir. Bu modellər, turizmin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə necə təsir etdiyini və bunun müxtəlif göstəricilərlə necə əlaqələndiyini göstərmək üçün istifadə olunur. Araşdırma üçün ən uyğun olan modellərdən bəziləri ARDL (Auto-Regressive Distributed Lag), VAR (Vector Autoregression) modelləridir.

ARDL modeli: Bu model, qısa və uzun müddətli əlaqələri araşdırmaq üçün çox faydalıdır. ARDL modelinin əsas üstünlüyü, həm qısa müddətli, həm də uzun müddətli əlaqələri bir yerdə təhlil etməyə imkan verməsidir. Bu model xüsusilə turizm və iqtisadiyyat arasındakı əlaqəni dinamik olaraq təhlil etməyə imkan verir, çünki turizm gəlirlərinin və iqtisadi göstəricilərin təxirə salınmış təsirləri bu modeldə diqqətə alınır (Pesaran, Shin, & Smith, 2001).

VAR modeli: VAR modeli, müxtəlif iqtisadi dəyişənlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri təhlil etmək üçün istifadə olunur. Bu model, dəyişənlər arasında zamanla inkişaf edən əlaqələri aşkar etmək və təsirləri ölçmək üçün geniş istifadə edilir. Məsələn, turizm gəlirlərinin iqtisadi artıma olan təsiri ilə bağlı uzunmüddətli əlaqələri anlamaq üçün VAR modeli faydalıdır. VAR modeli, müstəqil dəyişənlərin biri digərini təyin etmədiyi və bir-birini qarşılıqlı olaraq təsir etdiyi vəziyyətlərdə çox effektivdir (Sims, 1980). Bu metodların seçimi, turizmin iqtisadiyyata olan təsirini daha dəqiq təhlil etməyə və müvafiq nəticələr əldə etməyə kömək edəcəkdir.

Asılı və müstəqil dəyişənlərin seçilməsi - İqtisadi inkişaf və turizm sektoru arasındakı əlaqəni təhlil etmək üçün düzgün asılı və müstəqil dəyişənlərin seçilməsi kritik əhəmiyyət kəsb

edir. Araşdırmada istifadə ediləcək əsas iqtisadi göstəricilər və turizmin əsas göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

Regressiya modelinə daxil olan dəyişənlər:

ÜDM (Ümumi Daxili Məhsul): ÜDM, ölkənin ümumi iqtisadi fəaliyyətinin əsas göstəricisidir və turizmin iqtisadiyyata təsirini ölçmək üçün əsas asılı dəyişəndir. Turizm gəlirlərinin ÜDM-dəki payı, iqtisadiyyatın böyüməsini təhlil etməyə kömək edir (Fletcher, 1989).

Məşğulluq: Turizm sektoru məşğulluq yaradan sektordur və bu göstərici turizmin iqtisadi inkişafdakı rolunu ölçmək üçün vacibdir. Məşğulluq səviyyəsinin artması, turizm sektoru ilə sıx əlaqəli olan digər sahələrdə də inkişafı göstərir.

İnvestisiyalar: Turizmin inkişafı, yeni infrastruktura və xidmətlərə olan investisiyaların artmasına səbəb ola bilər. Bu, uzun müddətli iqtisadi inkişafın təməlini qoyur.

Bu dəyişənlər arasındakı əlaqə, ekonometrik modellər vasitəsilə təhlil edilərək turizmin iqtisadiyyata təsirini anlamağa kömək edə bilər.

Məlumat mənbələri Dövlət statistika komitəsi: Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsi, yerli turizm sektorunun göstəricilərini və digər iqtisadi məlumatları təqdim edir. Bu məlumatlar, yerli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün vacibdir.

Ekonometrik tədqiqatlarda və praktikalarda ən çox istifadə edilən regressiya modeli xətti regressiya modelidir. Bu onunla əlaqədardır ki, xətti modellərdə parametrlərin qiymətləndirilməsi daha sadədir, həmçinin nəticədə alınan qiymətləndirmələrin statistik xassələrinin müəyyən edilməsi daha asan olur. Xətti regressiya modelinin digər regressiya modellərindən fərqi və üstün cəhətləri bunlardır:

- Modelin əldə edilməsinin sürəti və asanlıığı;
- Modelin şərh oluna bilməsi . Xətti model şəffaf və analitik üçün başa düşüləndir. Əldə edilmiş regressiya əmsallarına əsasən, bu və ya digər amilin nəticəyə necə təsir etdiyini müəyyən etmək və bunun əsasında əlavə faydalı nəticələr çıxarmaq olar;
- Geniş tətbiq qabiliyyəti . İqtisadiyyatda və biznesdə çoxlu sayda real proseslər xətti modellərlə kifayət qədər dəqiqliklə təsvir edilə bilər;
- Bu yanaşmanın öyrənilməsi . Xətti regressiya üçün tipik problemlər və onların həlli yolları məlumdur, alınan modellərin statik əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün testlər işlənilib hazırlanmış və tətbiq edilmişdir;

Bu tədqiqat işində isə Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin çoxdəyişənli regressiya modelinin qurulması tədqiq edilmişdir. Tədqiqat zamanı Eviews 12 proqram paketi vasitəsi ilə model parametrlərini müəyyən etmək , qiymətləndirmək və onun adekvatlığını yoxlamaq üçün tələb olunan bütün zəruri statistik prosedurlardan istifadə edilib.

Ekonometrik təhlil üçün bütün statistik məlumatlar Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi rəsmi mənbələrdən götürülmüşdür. Müşahidə dövrü kimi 2009-ci ildən 2023-ci ilə qədər olan illik məlumatlardan istifadə edilmişdir. Dissertasiya işində Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin çoxdəyişənli reqressiya modelinin qurulması çoxdəyişənli xətti reqressiya modelini formalaşdırmaq üçün iqtisadi dəyişənlərdən istifadə edilmişdir. Çoxdəyişənli reqressiya modelinə daxil edilmiş zaman sıralarının təsviri statistikanın Cədvəl 2.1-də göstərilmişdir.

	Turizmdən gələn gəlirlər	UDM	MESHGUL_EHALI
Mean	36826.71	72262.62	4651.479
Median	30354.00	64675.95	4696.400
Maximum	78772.70	133972.7	4963.300
Minimum	16147.30	35601.50	4271.700
Std. Dev.	19265.98	28597.42	229.1133
Skewness	0.849735	0.945450	-0.326819
Kurtosis	2.598045	3.025680	1.737592
Jarque-Bera	1.779030	2.086094	1.178868
Probability	0.410855	0.352379	0.554641
Sum	515573.9	1011677.	65120.70
Sum Sq. Dev.	4.83E+09	1.06E+10	682407.6
Observations	14	14	14

Qrafik 2.1 Təsviri Statistika

Aşağıda Ümumi daxili məhsulun əhalinin, manatın məzənnəsinin loqarifmlərinə təsirinin xətti reqressiya modeli göstərilmişdir.

$$\ln y_t = \alpha_{00} + \alpha_1 \ln x_{t1} + \alpha_2 \ln x_{t2} + \ln \varepsilon_t, t = \overline{1, 26} \quad (3)$$

y_t, x_{t1}, x_{t2} - müvafiq faktorlar, $\alpha_{00}, \alpha_1, \alpha_2$ - modelin naməlum parametrləri, ε - qalıqlardır.

Reqressiya təhlilində məqsəd məlumatların ümumi vəziyyətini əks etdirəcək bir model yaratmaqdır. Qarşıya qoyulan məsələni tədqiq etmək üçün iki çoxölçülü reqressiya modeli yaradılmışdır. Təhlil edilən modellərin reqressiya əmsallarını qiymətləndirilməsi üçün ƏKKÜ –dan istifadə olunur. Eviews proqram paketindən istifadə edərək Ən Kiçik Kvadratlar Metodu ilə qiymətləndirilən xətti reqressiya modellərinin parametrləri Cədvəl 2.1 də təsvir edilmişdir.

Dəyişənlər arasında çoxölçülü korrelyasiya analizini tətbiq edək .Analizin nəticəsi aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Cədvəl 2.1.2: Çoxölçülü korrelyasiya matrisi

	Turizmdən gələn gəlirlər	UDM	MESHGUL_EHALI
Turizdən gələn gəlirlər	1.000000	0.714240	0.732375
UDM	0.714240	1.000000	0.852708
MESHGUL_EHALI	0.732375	0.852708	1.000000

Cədvəl 2.1.2-yə əsasən dəyişənlər arasında asılılıq güclü çünki korrelyasiya əmsalı Cheddoka cədvəlinə əsasən 0.7 –dən böyükdür ,Çoxölçülü reqressiya modelinin parametrləri ƏKKÜ metodu ilə qiymətləndirilmişdir və Eviews 12 tətbiqi proqramı vasitəsilə texnoloji həll olunmuşdur .Cədvəl 2.1.3-də çoxölçülü reqressiya modeli göstərilmişdir.

Cədvəl 2.1.3: Çoxölçülü reqressiya modeli

Dependent Variable: TURİZMDƏN GƏLƏN GƏLİRLƏR

Method: Least Squares

Date: 04/13/25 Time: 18:40

Sample: 2009 2023				
Included observations: 14				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
UDM	0.221541	0.256200	0.864721	0.4057
MESHGUL_EHALI	38.00557	31.97829	1.188480	0.2597
C	-155964.6	133361.9	-1.169484	0.2669
R-squared	0.565883	Mean dependent var		36826.71
Adjusted R-squared	0.486953	S.D. dependent var		19265.98
S.E. of regression	13799.71	Akaike info criterion		22.09009
Sum squared resid	2.09E+09	Schwarz criterion		22.22703
Log likelihood	-151.6306	Hannan-Quinn criter.		22.07742
F-statistic	7.169396	Durbin-Watson stat		1.588949
Prob(F-statistic)	0.010159			

Cədvəl 2.1.3-də çoxölçülü reqressiya modelinin determinasiya əmsalı 89% olduğu üçün model əhəmiyyətli , asılı dəyişən ilə asılı olmayan dəyişənlər arasında əlaqənin sıxlığı güclü hesab olunur.

Fisher testi çoxölçülü reqressiya modelinin əhəmiyyətliyini yoxlayır. Əgər F-F hesablanmış>Fcədvəl-dən böyükdürsə, modelin parametrləri əhəmiyyətli hesab olunur. Modelin 5% əhəmiyyətlilik səviyyəsində cədvəl qiymətlərinə baxaq , $k_1 = 3$, $k_2 = 14$ və Cədvəl 2.1.3-də F hesablanmış qiyməti 4.99qiymətini almışdır $112.6858 > 1.42$. Çoxölçülü

reğressiya modelinin parametrləri F Fisher testinin nəticəsinə əsasən əhəmiyyətli hesab etmək olar .

Çoxfaktorlu reğressiya modelinin əhəmiyyətliyini yoxlayan testlərdən biri də T-statistik testidir. Əgər T-statistikasının ehtimal qiyməti 0.05 kiçikdirsə çoxfaktorlu reğressiya modelinin parametrləri əhəmiyyətlidir. Cədvəl 2.1.3-də çoxfaktorlu reğressiya modelin ehtimal qiyməti 0.05 kiçikdir bu o deməkdir, reğressiya modelinin parametrləri əhəmiyyətlidir.

Avtokorrelyasiyanı müəyyən etmək Darbin – Watson kriteriyasından istifadə edilir. Çoxölşülü reğressiya modelinin müşahidələrinin sayı 28-dir buna əsasən Darbin-Watson meyarı üçün kritik sərhədlər cədvəlinə əsasən [0,4] seqmentini beşə bölən $d_L = 1.42$ $d_U = 1.55$ müəyyən edirik. Cədvəl 2-də müşahidə olunan qiymət $d_{obs} = 0.46$ –dir. $1.3 < d_L, d_U$ olduğundan qalıqların müsbət avtokorrelyasiyası mövcuddur.

Çoxölçülü reğressiya tənliyinin ümumi şəkli aşağıdakı şəkildədir:

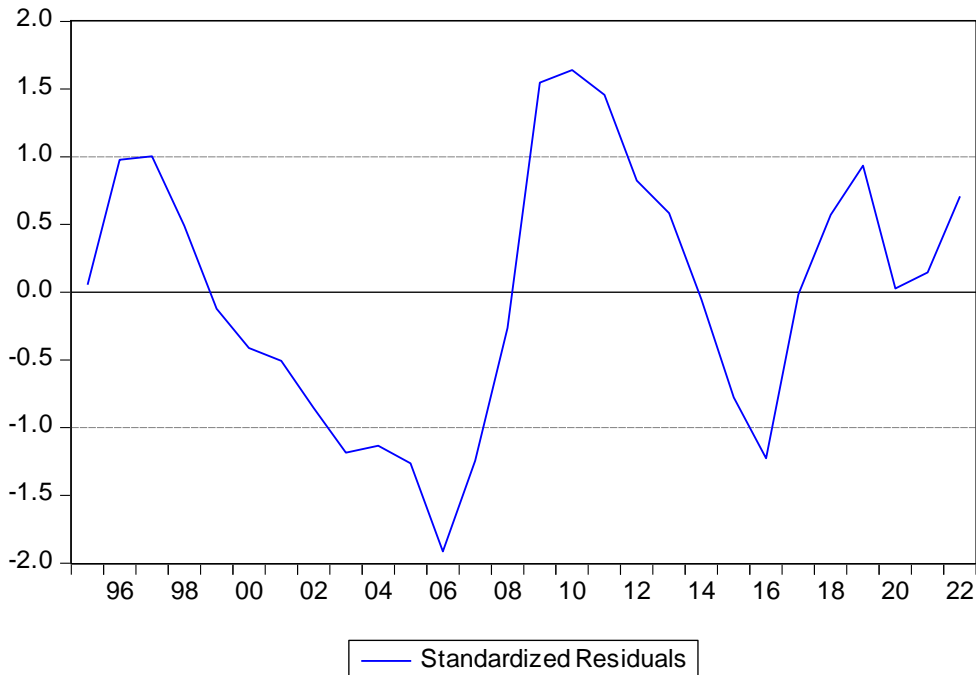
$$\text{TURİZMDƏN GƏLƏN GƏLİRLƏR} = 38.0055743635 * \text{MESHGUL\_EHALI} + 0.221541285518 * \text{UDM} - 155964.56165 \quad (1)$$

Çox ölçülü reğressiya modelinin prediktor dəyişəninin ilkin qiymətləri, proqnoz qiymətləri və modelin xətlərinin qiymətləndirmələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2.1.4: Çoxölçülü reğressiya modelinin ilkin qiymətləri, proqnoz qiymətləri və xətlərin qiymətləndirilməsi

Xətlərin 1995-ci ildən 2022-ci ilə qədər olan qrafik təsviri aşağıdakı şəkildədir.

Qrafik 2.1.1: 1995-ci ildən 2022-ci ilə qədər xətlərin qrafik təsviri

Çoxfaktorlu reğressiya modelinin xətlərin heteroskedastikliyi White testi vasitəsi ilə yoxlanılmışdır. Cədvəl 2.1.1-də $obs * R \text{ squared} = 9.073471$ ehtimalın dəyəri $0.1025 > 0.05$

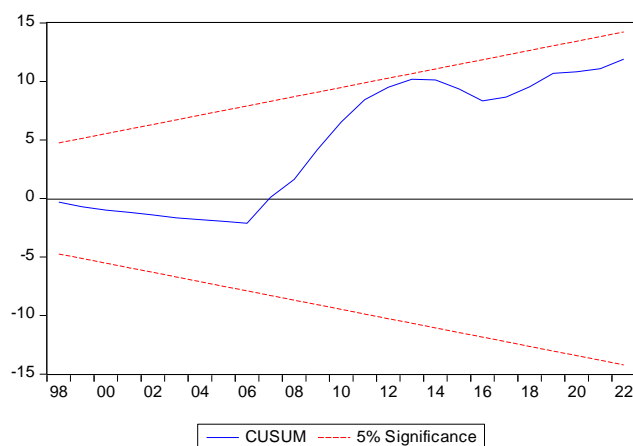
-dən böyük , Excel proqram paketinin hesablamalarına əsasən $\chi^2_{0,10}(5) = 9.072682$ bu qiymət $obs * R \text{ squared} = 9.073471$ -dən kiçik olduğuna görə xətalərin homoskedastikliyi təsdiq olunur.

obs	Actual	Fitted	Residual	Residual Plot
2009	527.800	1212.84	-685.039	* . .
2010	949.200	1201.42	-252.221	. * .
2011	1407.80	1190.67	217.130	. * .
2012	1478.20	1387.63	90.5726	. * .
2013	1371.00	1307.16	63.8391	. * .
2014	2204.00	1202.39	1001.61	. . *
2015	1063.90	730.948	332.952	. * .
2017	267.300	409.986	-142.686	. * .
2018	229.700	533.553	-303.853	. * .
2019	133.700	634.105	-500.405	* .
2020	45.8000	-41.5054	87.3054	. * .
2021	242.400	582.927	-340.527	. * .
2022	100.500	-234.191	334.691	. * .
2023	479.000	382.371	96.6294	. * .

Cədvəl 2.1.5: Heteroskedastiklik Testi: Ağ

Çoxölçülü Reqrressiya modelinin parametrlərinin dayanıqlığı CUSUM testi vasitəsilə yoxlanılır. CUSUM testinin nəticəsi olaraq qalıqların rekursiv qiymətləndirmələri kritik sərhədlərdən kənara çıxırsa, onda bu, model parametrlərinin dayanıqsız olduğu göstərir əks halda parametrlərinin dayanıqlığı təsdiq olunur. CUSUM testinin nəticəsi aşağıdakı qrafik şəkildədir.

Qrafik 2.1.2: CUSUM testinin nəticəsi

Qrafik 2.1.2-dən görünür ki , göy xətt sərhəd xətləri kəsmir bu o deməkdir ki , çoxfaktorlu reqressiya modelinin parametrlərinin dayanıqlığı CUSUM testi vasitəsilə təsdiq olunub.

2.3 Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin zaman sıralarının təhlili

Çoxfaktorlu reqressiya modeli zaman sıraları üzərində qurulmuşdur. Eviews 12 tətbiqi proqram paketində çoxölçülü reqressiya modelinə asılı dəyişən enerji qiymətləri asılı olmayan dəyişənlər inflyasiya və istehlak xərci zaman sıralarını Dickey- Füller testini tətbiq etməklə zaman sıralarının stasionarlığını təhlili edək. Dikki-Füller testinin nəticəsində ehtimal qiymət 5%-dən (0,05-dən) kiçik olduqda və Həmçinin zaman sıralarının stasionar olması üçün Dikki Füller testinin qiyməti 1%, 5%, 10% əhəmiyyətlik səviyyəsində kritik qiymətlərindən kiçik olduqda zaman sırası stasionar zaman sırası qəbul olunur. Cədvəl 2.2.6-da Dikki Fuller testinin nəticələri verilmişdir

Cədvəl 2.2.6: Dickey-Füller testinin nəticələri

Zaman sıraları	Kriteriya statistikası	Kritik qiymət 1%	Kritik qiymət 5%	Kritik qiymət 10%	Ehtimal səviyyəsi
Birinci i fərq , trend və sabit halı					
TURİZMDƏN GƏLƏN GƏLİRLƏR	-3.242857	-2.336068	-2.595026	-2.233456	0.0017
UDM	-3.398144	-2.374307	-2.603202	-2.238054	0.0010
MESHGUL ƏHALI	-3.827494	-2.374307	-2.603202	-2.238054	0.0037

Qiymət zaman sırasının ehtimal səviyyəsi 0.05-dən kiçikdir və Dickey Fuller test statistikasının qiyməti də 1%,5%,10% əhəmiyyətlik səviyyəsinin qiymətlərindən kiçikdir.Bu nəticə onu göstərir ki enerji qiymətləri zaman sırası 1-ci fərq trend sabit halında stasionardı. Cədvəl 2.2.7-də TURİZMDƏN GƏLƏN GƏLİRLƏRİ zaman sırasının Dikki Fuller testinin nəticəsi verilmişdir.

Cədvəl 2.2.7: TURİZMDƏN GƏLƏN GƏLİRLƏRİ zaman sırasının Dikkey Fuller testinin nəticəsi

Null Hypothesis: D (TURİZMDƏN GƏLƏN GƏLİRLƏRİ) has a unit root				
Exogenous: Constant, Linear Trend				
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=6)				
			t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			-3.242857	0.0017
Test critical values:	1% level		-2.336068	
	5% level		-2.595026	
	10% level		-2.233456	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.				
Augmented Dickey-Fuller Test Equation				
Dependent Variable: D(TURİZMDƏN GƏLƏN GƏLİRLƏRİ,2)				
Method: Least Squares				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(TURİZMDƏN GƏLƏN GƏLİRLƏRİ (-1))	-1.068256	0.207761	-5.141747	0.0000
C	0.329999	0.372499	0.885907	0.3848
@TREND("1995")	-0.002808	0.022411	-0.125282	0.9014
R-squared	0.534775	Mean dependent var		-0.024615
Adjusted R-squared	0.494321	S.D. dependent var		1.204688
S.E. of regression	0.856667	Akaike info criterion		2.636632
Sum squared resid	16.87920	Schwarz criterion		2.781797
Log likelihood	-31.27622	Hannan-Quinn criter.		2.678434
F-statistic	13.21925	Durbin-Watson stat		2.012709
Prob(F-statistic)	0.000151			

ÜDM zaman sırasının ehtimal səviyyəsi 0.05-dən kiçikdir və Dikkey Fuller test statistikasının qiyməti də 1%,5%,10% əhəmiyyətlik səviyyəsinin qiymətlərindən kiçikdir .Bu nəticə onu göstərirki enerji qiymətləri zaman sırası 1-ci fərq trend sabit halında stasionardı.

Cədvəl 2.2.8-də ÜDM zaman sırasının Dikki Fuller testinin nəticəsi verilmişdir.

Cədvəl 2.2.8: İnflyasiya, zaman və sırasının Dikki Fuller testinin nəticəsi

Null Hypothesis: D(ÜDM) has a unit root				
Exogenous: Constant, Linear Trend				
Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=6)				
			t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			-3.398144	0.0010
Test critical values:	1% level		-2.374307	
	5% level		-2.603202	
	10% level		-2.238054	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.				
Augmented Dickey-Fuller Test Equation				
Dependent Variable: D(ÜDM,2)				
Method: Least Squares				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(ÜDM (-1))	-1.131637	0.209634	-5.398144	0.0000
D(ÜDM (-1),2)	-0.016995	0.020715	-0.820386	0.4212
C	0.225370	3.398339	0.066318	0.9478
@TREND("1995")	0.025334	0.199873	0.126750	0.9003
R-squared	0.592874	Mean dependent var		0.936077
Adjusted R-squared	0.534713	S.D. dependent var		9.902517
S.E. of regression	6.754701	Akaike info criterion		6.804001
Sum squared resid	958.1458	Schwarz criterion		6.999021
Log likelihood	-81.05001	Hannan-Quinn criter.		6.858091
F-statistic	10.19368	Durbin-Watson stat		2.152601
Prob(F-statistic)	0.000239			

Məşğul əhali zaman sırasının ehtimal səviyyəsi 0.05-dən kiçikdir və Dickey Fuller test statistikasının qiyməti də 1%,5%,10% əhəmiyyətlik səviyyəsinin qiymətlərindən kiçikdir .Bu nəticə onu göstərirki enerji qiymətləri zaman sırası 1-ci fərq trend sabit halında stasionardı. Cədvəl 2.2.9-da Məşğul əhali zaman sırasının Dikki Fuller testinin nəticəsi verilmişdir.

Cədvəl 2.2.9:Məşğul əhali , zaman sırasının Dikki Fuller testinin nəticəsi

Null Hypothesis: D(Məşğul əhali) has a unit root				
Exogenous: Constant, Linear Trend				
Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=6)				
			t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			-3.827494	0.0037
Test critical values:	1% level		-2.374307	
	5% level		-2.603202	
	10% level		-2.238054	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.				
Augmented Dickey-Fuller Test Equation				
Dependent Variable: D(Məşğul əhali),2)				
Method: Least Squares				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(Məşğul əhali (-1))	-1.369592	0.283707	-4.827494	0.0001
D(Məşğul əhali (-1),2)	0.388457	0.205653	1.888894	0.0728
C	4166.367	2866.146	1.453648	0.1608
@TREND("1995")	-120.2823	164.4557	-0.731396	0.4726
R-squared	0.568715	Mean dependent var		-367.9344
Adjusted R-squared	0.507103	S.D. dependent var		8321.323
S.E. of regression	5842.120	Akaike info criterion		20.32922
Sum squared resid	7.17E+08	Schwarz criterion		20.52424
Log likelihood	-250.1153	Hannan-Quinn criter.		20.38331
F-statistic	9.230575	Durbin-Watson stat		2.219015
Prob(F-statistic)	0.000431			

Beləliklə baxılan məsələ üçün bütün zaman sıralarının stasionarlığı təhlil edilərək , onların birinci fərq trend və sabit halında stasionar olduğu müəyyən edilmişdir.

III FƏSİL. TURİZM SEKTORUNUN ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİNİN KOİNTEQRASIYA ANALİZİ

3.1 Koınteqrasiya modelinin qurulması və təhlili

Dəyişkən enerji qiymətlərinin istehlak xərclərinə və inflyasiya zaman sıralarının birinci tərtindən sabit trend halında stasionarlığı müəyyən olunduqdan sonra bu zaman sıraları arasında səbəb nəticə əlaqəsini yoxlamaq üçün Granger testini tətbiq edək.

Cədvəl 2.3.10: Qranger testinin nəticəsi

m=1	m=2	m=3
DTurizm gəlirləri and DÜDM, DMəşğuləhali cause-and-effect relationships are found, where Δ denotes the difference operator of the corresponding variable.	DTurizmgəlirləri does and DMəşğuləhali, Distehlak xerci and Granger Cause DQiymet has cause-and-effect relationships are found, where Δ denotes the difference operator of the corresponding variable.	Dməşğuləhali and DTurizmgəlirləri has cause-and-effect relationships are found, where Δ denotes the difference operator of the corresponding variable.

Granger testi m=1,2,3,4 laqlarında aparılmışdır ikitərəfli səbəb-nəticə əlaqəsi yoxlanılmışdır.

Dəyişkən enerji qiymətlərinin istehlak xərclərinə və inflyasiyaya təsiri arasında VAR modeli qurulmuşdur və modelin parametrləri ƏKKÜ metodu ilə qiymətləndirilmişdir. Cədvəl 2.3.11-də VAR model göstərilmişdir.

Cədvəl 2.3.11: VAR modeli

Standard errors in ( ) & t-statistics in [ ]			
	DQIYMET	DISTEHLAK_XERCI	DINFLYASIYA
Cədvəl 2.3.11-in davamı			
DTURİZMDƏN GƏLƏN GƏİRLƏR(-1)	-0.554778 (0.40006) [-1.38673]	-6197.501 (2337.67) [-2.65114]	-1.126208 (1.85688) [-0.60650]
DTURİZMDƏN GƏLƏN GƏİRLƏR (-2)	0.201738 (0.47496) [0.42475]	-915.5311 (2775.31) [-0.32988]	-5.220661 (2.20451) [-2.36817]
DMƏŞĞULƏHALİ(-1)	9.98E-05 (6.9E-05) [1.45002]	0.743696 (0.40213) [1.84938]	0.000475 (0.00032) [1.48800]

DmƏŞĞULƏHALİ(-2)	-1.95E-05	-0.142604	5.40E-05
	(6.3E-05)	(0.36795)	(0.00029)
	[-0.30944]	[-0.38756]	[0.18466]
DÜDM (-1)	-0.019161	-122.7349	-0.264703
	(0.03559)	(207.938)	(0.16517)
	[-0.53845]	[-0.59025]	[-1.60259]
DÜDM(-2)	0.001858	-1.882537	0.022234
	(0.00293)	(17.1200)	(0.01360)
	[0.63418]	[-0.10996]	[1.63496]
C	0.201648	2307.417	1.268575
	(0.21358)	(1247.98)	(0.99131)
	[0.94415]	[1.84891]	[1.27969]
R-squared	0.124376	0.415706	0.688437
Adj. R-squared	-0.167498	0.220942	0.584582
Sum sq. resids	14.47209	4.94E+08	311.7765
S.E. equation	0.896663	5239.440	4.161841
F-statistic	0.426129	2.134404	6.628858
Log likelihood	-28.64029	-245.4664	-67.01610
Akaike AIC	2.851223	20.19731	5.921288
Schwarz SC	3.192508	20.53860	6.262573
Mean dependent	0.243200	1648.762	0.406090
S.D. dependent	0.829853	5936.082	6.457179
Determinant resid covariance (dof adj.)		69457688	
Determinant resid covariance		25924943	
Log likelihood		-319.8043	
Akaike information criterion		27.26435	
Schwarz criterion		28.28820	

Dissertasiyada Turizmdən gələn gəlirlər məşğul əhali və üdm 1995-2022-ci illəri əhatə edir kointeqrasiya təhlili zamanı Johansen testi modeli edilmişdir. EViews proqram paketinin instrumental metodlarından istifadə etməklə kointeqrasiya əlaqəsinin qiymətləndirmə proseduru realizə olunmuşdur. Aşkar olunmuş 1 ci tərtib stasionar zaman sıraları arasında kointeqrasiya əlaqəsi cədvəl 3.1.1- də təhlil olunmuşdur.

Cədvəl 3.1.1: Stasionar zaman sıraları arasında kointeqrasiya əlaqəsi

Selected (0.01 level*) Number of Cointegrating Relations by Model					
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Test Type	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Trace	2	2	3	1	3

Max-Eig	2	1	1	1	1
*Critical values based on MacKinnon-Haug-Michelis (1999)					
Information Criteria by Rank and Model					
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Rank or	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
No. of CEs	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Log Likelihood by Rank (rows) and Model (columns)					
0	-360.7554	-360.7554	-360.5806	-360.5806	-360.5538
1	-335.8573	-332.7454	-332.5854	-332.3107	-332.3007
2	-327.8529	-323.5430	-323.5409	-322.9242	-322.9225
3	-324.4054	-319.8043	-319.8043	-319.0891	-319.0891
Akaike Information Criteria by Rank (rows) and Model (columns)					
0	29.58043	29.58043	29.80645	29.80645	30.04431
1	28.06859	27.89963	28.04683	28.10486	28.26406
2	27.90823	27.72344*	27.80327	27.91394	27.99380
3	28.11243	27.98435	27.98435	28.16713	28.16713
Schwarz Criteria by Rank (rows) and Model (columns)					
0	30.01923	30.01923	30.39151	30.39151	30.77563
1	28.79991	28.67971*	28.92442	29.03120	29.28792
2	28.93209	28.84481	28.97339	29.18157	29.31019
3	29.42882	29.44700	29.44700	29.77604	29.77604

Johansen testinin nəticəsi zaman sıraları arasında kointeqrasiya əlaqəsi mövcuddur, bu zaman sıraları arasında uzunmüddətli əlaqənin olduğunu təsdiqləyir. Akaike və Schwartz-ın informasiya kriteriyalarına əsasən inteqrasiya dərəcəsi 2 və kointeqrasiya dərəcəsi 1-ə bərabər olan bir kointeqrasiya əlaqəsi əldə edilmişdir. Cədvəl 3.1.1-də kointeqrasiya modelinin 5 halını analiz edək: $H_2(r)$, $H_1(r)$, $H_1(r)$, $H(r)$, $H(r)$ müvafiq olaraq mənası belədir. $H_2(r)$ - kointeqrasiya tənliyində trend, sərbəst hədd halı yoxdur. $H_1(r)$ - kointeqrasiya modelində sabit halı mövcuddur, trend isə yoxdur. $H_1(r)$ - kointeqrasiya tənliyində sabit halı mövcuddur və trend yoxdur. $H(r)$ - kointeqrasiya tənliyində həm trendə, həm də sabitə malikdir. $H(r)$ - kointeqrasiya tənliyində trend və sabit mövcuddur.

Kointeqrasiya əlaqəsi Trace testi və Maximum Eigen value testi vasitəsilə müəyyən edili. Stasionar zaman sıraları arasında kointeqrasiya əlaqəsi EVieüs proqram paketində realizə olunmuşdu Maksimum Eigen dəyər statistikasını və Trace statistikasının nəticəsi Cədvəl 3.1.2 və cədvəl 3.1.3 verilmişdir.

Cədvəl 3.1.2: Trace statistikasının nəticəsi

Hypothesized		Trace	0.01	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.895815	82.98306	49.36275	0.0000
At most 1	0.528067	26.44328	31.15385	0.0424
At most 2	0.264212	7.670337	16.55386	0.2798

Mənbə: Enerji səmərəliliyi; davamlı inkişaf üçün yeni vasitə. İFC

Cədvəl 3.1.3: Maksimum Eigen dəyər statistikasının nəticəsi

Hypothesized		Max-Eigen	0.01	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.895815	56.53978	30.83396	0.0000
At most 1	0.528067	18.77294	23.97534	0.0612
At most 2	0.264212	7.670337	16.55386	0.2798

Mənbə: Enerji səmərəliliyi; davamlı inkişaf üçün yeni vasitə. İFC

Cədvəl 3.1.3 Maksimum Eigen testinin nəticələrinə əsasən demək olar ki, H_0^* hipotezində Max-Eigen statistikasının qiyməti kritik qiymətdən böyük olduğuna görə bu hipotez atılır. H_1 və H_2 alternativ hipotezlərində isə Max-Eigen statistikasının qiyməti kritik qiymətdən kiçikdir və belə olduğu halda dəyişənlər arasında kointeqrasiya əlaqəsi mövcuddur.

Həmçinin Cədvəl 3.1.2 -də Trace testinin nəticələrinə əsasən H_0^* hipotezində Trace statistikasının qiyməti kritik qiymətdən böyük olduğuna görə bu hipotez atılır, digər H_1 və H_2 alternativ hipotezlərində isə kritik qiymətdən kiçik olduğuna görə dəyişənlər arasında kointeqrasiya əlaqəsi mövcudluğu qəbul olunur.

3.2 Səhvlərin korreksiya modelinin qurulması və təhlili

Xətalarn korreksiyası; üçün vektor modelinin qurulması çoxfaktorlu reqressiya modellərində qısamüddətli və uzunmüddətli dinamikaların mühümlüyünü göstərir. Stasionar zaman sıraları arasında uzunmüddətli əlaqə varsa (kointeqrasiya) korreksiya modelinin tətbiqi məqsəduyğundur.

İnteqrasiya edilmiş 2-ci sıra və kointeqrasiya edilmiş sıralar sisteminə uyğun olaraq, dəyişənlərin uzunmüddətli tarazlıq əlaqəsini və onların korrelyasiyasının həqiqiliyini ifadə edən, şoklar zamanı tarazlıqdan kənarlaşmaları və onun bərpa sürətini ölçməyə imkan verən 1-ə bərabər olan laq və 1-ci ranq ilə vektor xətasının düzəldilməsi modeli (VECM) şəklində təqdim edilə bilər. Eviews 12 proqram paketinin lazımi prosedurlarından istifadə edərək aşağıdakı səhvlərin düzəldilməsi modeli və tənlikləri tapılmışdır:

Cədvəl 3.2.4: Eviews 12 proqramı vasitəsilə səhvlərin düzəldilməsi modeli və tənliklər

Vector Error Correction Estimates	
Date: 04/27/24 Time: 12:16	
Sample (adjusted): 1999 2022	
Included observations: 24 after adjustments	

Standard errors in ( ) & t-statistics in [ ]			
Cointegrating Eq:	CointEq1		
DTurizimdən gəlir (-1)	1.000000		
Dməşğuləhali (-1)	-0.000320		
	(6.8E-05)		
	[-4.68699]		
Düdm (-1)	0.316860		
	(0.05542)		
	[5.71698]		
C	0.298207		
Cədvəl 3.2.4-ün ardı			
CointEq1	0.049755	1224.905	-4.287107
	(0.24551)	(1503.11)	(0.82293)
	[0.20266]	[0.81492]	[-5.20958]
D(Dturizmdəngəlir(-1))	-1.562891	-10322.65	-0.365417
	(0.44571)	(2728.81)	(1.49398)
	[-3.50652]	[-3.78284]	[-0.24459]
D(Dturizmdəngəlir (-2))	-0.778674	-7780.578	-3.708858
	(0.49814)	(3049.80)	(1.66971)
	[-1.56317]	[-2.55118]	[-2.22125]
D(Dməşğuləhali(-1))	0.000152	0.833365	-0.000231
	(8.0E-05)	(0.49178)	(0.00027)
	[1.89230]	[1.69459]	[-0.85637]
D(Dməşğuləhali (-2))	8.79E-05	0.549543	-3.12E-05
	(6.5E-05)	(0.39917)	(0.00022)
	[1.34857]	[1.37673]	[-0.14282]
D(Düdm (-1))	-0.025720	-165.7732	0.193438
	(0.04131)	(252.908)	(0.13846)
	[-0.62264]	[-0.65547]	[1.39704]
D(Düdm(-2))	-0.001645	-3.388479	-0.040287
	(0.00370)	(22.6825)	(0.01242)
	[-0.44393]	[-0.14939]	[-3.24419]
C	0.030150	-244.6510	0.885476

	(0.21627)	(1324.07)	(0.72491)
	[0.13941]	[-0.18477]	[1.22150]
R-squared	0.521240	0.616026	0.914782
Adj. R-squared	0.311783	0.448038	0.877498
Sum sq. resid	16.93508	6.35E+08	190.2712
S.E. equation	1.028806	6298.761	3.448471
F-statistic	2.488525	3.667073	24.53610
Log likelihood	-29.87052	-239.1435	-58.89929
Akaike AIC	3.155877	20.59530	5.574941
Mean dependent	0.000000	-247.8400	0.487581
S.D. dependent	1.240140	8478.137	9.852712
Determinant resid covariance (dof adj.)		1.09E+08	
Determinant resid covariance		32196754	
Log likelihood		-309.6121	
Akaike information criterion		28.05101	
Schwarz criterion		29.37632	

Səhvlərin korreksiya modelinin mühümlüyü Serial correlation LM test Testin və Residual Normality Test və Residual Heteroskedasticity Tests: No Cross Terms nəticələrinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı cədvəllərdə əks olunmuşdur .

Cədvəl 3.2.6: Normality Test və Residual Heteroskedasticity Tests: No Cross Terms nəticələrinin qiymətləndirilməsi

Lags	LM-Stat	Prob
1	5.402967	0.7979
Probs from chi-square with 9 df.		

Cədvəl 10 Serial Correlation LM Testin nəticəsi

VEC Residual Normality Tests			
Orthogonalization: Cholesky (Lutkepohl)			
Component	Skewness	Chi-sq	Df
1	2.550057	26.01116	1
2	0.869578	3.024664	1
3	0.278490	0.310226	1
Joint		29.34605	3
Component	Kurtosis	Chi-sq	Df
1	3.04147	64.66524	1
2	2.666269	7.108991	1
3	2.738566	0.068348	1
Joint		71.84258	3

Cədvəl 3.2.6-nın davamı

Component	Jarque-Bera	df	Prob.
1	90.67640	2	0.0000
2	10.13366	2	0.0063
3	0.378574	2	0.8275
Joint	101.1886	6	0.0000

Cədvəl 3.2.7: Nəticələrin təhlili

VEC Residual Heteroskedasticity Tests: No Cross Terms (only levels and squares)

Date: 04/27/24 Time: 18:43

Sample: 1995 2022

Included observations: 24

Joint test:

Chi-sq	df	Prob.
81.42221	84	0.5594

Individual components:

Dependent	R-squared	F(14,9)	Prob.	Chi-sq(14)	Prob.
res1*res1	0.189870	0.150666	0.9990	4.556878	0.9911
res2*res2	0.216275	0.177401	0.9978	5.190595	0.9830
res3*res3	0.698140	1.486797	0.2786	16.75536	0.2694
res2*res1	0.192355	0.153108	0.9990	4.616513	0.9905
res3*res1	0.322339	0.305784	0.9767	7.736136	0.9026
res3*res2	0.282800	0.253486	0.9891	6.787207	0.9426

Cədvəl 3.2.6-in nəticəsini təhlil edək;

Burada assimetriya sıfırdanböyük qiymət alıb. Buna əsasən biz deyə bilərik ki, burada assimetriya sağtərəflidir. Eksses isə üçə yaxın qiymət aldığından paylanma normal paylanmaya nəzərən ititəpəli hesab olunur. Jarque-Bera statistikasının qiyməti 0.05-dən böyük olduğuna görə paylanma normal paylanmaya malikdir.

Beləliklə yuxarıdakı cədvəl qiymətləndirmələrinin nəticələrinə əsasən qurulmuş vektor xətlərinin düzəldilməsi modellərini adekvat hesab etmək olar.

NƏTİCƏ

XXI əsrdə qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində atılan addımlar turizm sektorunun ölkələrin iqtisadi inkişafındakı rolunu daha da ön plana çıxarmışdır. Turizm, yalnız mədəniyyət və istirahət sahəsi olmaqla kifayətlənmir, həm də bir çox ölkələr üçün mühüm valyuta mənbəyi, məşğulluğun artırılması vasitəsi və iqtisadi artımın təşviqedicisi faktorudur. Bu baxımdan, magistr dissertasiyasında turizm sektorunun Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf indikatorlarına təsiri ekonometrik metodlarla təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi – ölkə üzrə mövcud statistik məlumatlara əsaslanaraq turizm sektorunun əsas makroiqtisadi göstəricilər üzərində təsirinə təhlil olunması və bu təsirin həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli xarakterinin müəyyən edilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün çoxfaktorlu reqressiya modeli qurulmuş, müxtəlif statistik və ekonometrik testlər tətbiq olunmuşdur.

İlk olaraq, çoxfaktorlu reqressiya modeli qurularaq turizm sektorunun iqtisadi göstəricilər üzərində təsiri analiz olunmuşdur. Modelin adekvatlığı determinasiya əmsalı (R^2) vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərmişdir ki, dəyişənlər arasında güclü lineyar əlaqə mövcuddur və model ümumi dəyişkənliyin əhəmiyyətli hissəsini izah edir. Modelin statistik əhəmiyyətliliyi F-statistikası və t-statistikası vasitəsilə yoxlanılmış, nəticədə bütün əsas dəyişənlərin modelə daxil edilməsinin məqsədəuyğun və elmi cəhətdən əsaslandırılmış olduğu sübut olunmuşdur.

Modelin qalıq analizləri zamanı homoskedastlıq (qalıq dispersiyalarının sabitliyi) və qalıqların avtokorrelyasiyasının yoxluğu kimi vacib şərtlər nəzərdən keçirilmişdir. Qalıqların eyni dispersiyaya malik olması homoskedastlıq şərtinin yerinə yetirildiyini göstərmiş, bu isə modelin etibarlılığını və iqtisadi interpretasiyasını gücləndirmişdir. Eyni zamanda, Cusum testi tətbiq olunaraq modelin struktur sabitliyi yoxlanılmış və nəticədə model parametrlərinin zaman üzrə sabit qaldığı, yəni dayanıqlı olduğu müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya çərçivəsində zaman sıralarının stasionarlığı xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu məqsədlə Dickey-Fuller (ADF) testi vasitəsilə zaman sıralarının stasionarlığı yoxlanılmış və birinci dərəcəli fərqləndirmədən sonra bütün dəyişənlərin stasionar olduğu sübut olunmuşdur. Bu, daha sonra tətbiq olunan modellərin (Granger səbəbiyyət testi, Johansen kointeqrasiya testi və VECM) düzgün nəticələr verməsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

Granger səbəbiyyət testi vasitəsilə zaman sıraları arasında səbəb-nəticə əlaqələri araşdırılmışdır. Test nəticələri göstərmişdir ki, bəzi makroiqtisadi dəyişənlər (məsələn, turistlərin sayında artım) digər göstəricilərin (məsələn, istehlak xərcləri) dəyişməsinə səbəb ola

bilər. Bu, turizm sektorunun iqtisadiyyatın müəyyən seqmentlərinə yönəlik təsir gücünün empirik sübutudur.

Johansen testi vasitəsilə zaman sıraları arasında kointeqrasiya əlaqələri təhlil olunmuşdur. Test nəticələrinə əsasən, dəyişənlər arasında bir və ya bir neçə kointeqrasiya vektorunun mövcudluğu təsdiq olunmuşdur. Bu isə dəyişənlər arasında uzunmüddətli sabit əlaqənin varlığını göstərir. Belə əlaqələr uzunmüddətli iqtisadi siyasətlərin formalaşdırılmasında və strateji qərarların qəbulunda əhəmiyyətli rol oynayır.

Tədqiqatın son mərhələsində isə VECM (Vector Error Correction Model – Xətalarnın Korreksiyası Vektor Modeli) qurulmuşdur. Bu model vasitəsilə dəyişənlər arasında həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli əlaqələrin intensivliyi və istiqaməti təhlil edilmişdir. Modelin əhəmiyyətliyi müxtəlif statistik testlər vasitəsilə təsdiqlənmiş və nəticələr göstərmişdir ki, turizm sektorundakı dəyişikliklər qısa müddət ərzində digər makroiqtisadi dəyişənlərə təsir etməklə yanaşı, uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində də mühüm rol oynayır.

Ümumi nəticə olaraq:

Turizm sektorunun iqtisadiyyata təsiri empirik olaraq sübut olunmuşdur – həm qısa, həm də uzunmüddətli dövrdə turizm sektoru bir sıra makroiqtisadi göstəricilərə təsir göstərir.

Ekonometrik modellərin tətbiqi ilə əldə olunan nəticələr statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir və bu nəticələr iqtisadi siyasətlərin formalaşdırılmasında etibarlı əsas kimi çıxış edə bilər.

Stasionarlıq, kointeqrasiya və səbəbiyyət testlərinin nəticələri göstərir ki, turizm sektoru ilə iqtisadi inkişaf indikatorları arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

VECM modelinin tətbiqi nəticəsində əlaqələrin dinamikası tam aydınlaşdırılmış və gələcək proqnozlaşdırma imkanları müəyyən edilmişdir.

Bu nəticələr əsasında tövsiyə olunur ki, turizm sektorunun inkişafına yönəlik dövlət dəstəyi tədbirləri artırılсын, bu sahəyə yatırımlar stimullaşdırılсын və onun iqtisadi təsir gücü nəzərə alınaraq strateji planlaşdırma həyata keçirilsin.

TÖVSIYƏLƏR

Aparılmış empirik və nəzəri təhlillər əsasında aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülür:

1. Regionlar üzrə fərqləndirilmiş turizm siyasəti hazırlanmalıdır - turizmin ölkənin bütün bölgələrinə bərabər paylanması üçün regional turizm planlaması gücləndirilməlidir. Xüsusilə Lənkəran, Quba, Qax, Şəki kimi bölgələrdə ekoturizm, aqroturizm və sağlamlıq turizminin inkişafı ilə bağlı dövlət təşviqləri artırılmalıdır.

2. Turizm üzrə statistik sistemlər beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır - turizm göstəricilərinin toplanması və təhlili üçün vahid rəqəmsal statistika platforması yaradılmalı, bu məlumatlar akademik tədqiqatçılar və investorlar üçün açıq şəkildə əlçatan olmalıdır. Bu, həm milli, həm də beynəlxalq müqayisələr üçün etibarlı əsas yaradacaq.

3. Dayanıqlı və rəqəmsal turizm strategiyası qəbul olunmalıdır - post-pandemiya dövründə dünyada artan "rəqəmsal nomadlıq" və fərdi səyahət tendensiyalarına uyğun olaraq Azərbaycanda da e-turizm alətləri genişləndirilməli, dayanıqlı (green) turizm infrastrukturunu formalaşdırılmalıdır. Turizm obyektlərinin ekoloji standartlara uyğunluğu təşviq edilməlidir.

4. İnsan kapitalı gücləndirilməli, peşəkar turizm kadrlarının hazırlanması prioritetləşdirilməlidir - turizm sahəsində fəaliyyət göstərən işçilər üçün ixtisasartırma və dil bilikləri üzrə təlim proqramları artırılmalı, peşə məktəbləri və universitetlərdə müvafiq ixtisaslar müasir tədris materialları ilə təchiz olunmalıdır.

5. Pandemiyalara və qlobal şoklara qarşı risklərin idarə olunması mexanizmləri hazırlanmalıdır - təhlil göstərdi ki, turizm sektoru qlobal hadisələrə qarşı həssasdır. Bu səbəbdən sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün fəvqəladə hallar planlaması, alternativ gəlir mənbələrinin yaradılması və sığorta mexanizmlərinin gücləndirilməsi təmin olunmalıdır.

6. Daxili turizmin stimullaşdırılması üçün iqtisadi təşviqlər tətbiq olunmalıdır - daxili turizmin genişləndirilməsi üçün ölkə vətəndaşları üçün vergi güzəştləri, səyahət təşviqi kuponları və turizm xidmətlərində subsidiya modelləri tətbiq edilə bilər. Bu, həm mövsümi asılılığı azaldar, həm də yerli turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artırar.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR

1. Airbnb. (2023). Economic Impact of Airbnb in the USA. Retrieved from www.airbnb.com
2. Amerika Birləşmiş Ştatları Turizm Assosiasiyası (USTA). (2023). International Tourism Revenue.
3. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Azərbaycan Turizm Statistikaları.
4. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). İqtisadi göstəricilər. <https://www.stat.gov.az>
5. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Regional Məşğulluq Göstəriciləri. Retrieved from www.stat.gov.az
6. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Rəsmi Statistika Məlumatları: Turizm və ÜDM göstəriciləri (2010–2023). Retrieved from <https://www.stat.gov.az>
7. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Turizm və iqtisadiyyat üzrə göstəricilər. <https://www.stat.gov.az>
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2022). Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası (2022–2026). <https://nk.gov.az>
9. Azərbaycan Turizm Bürosu. (2023). Azərbaycanın turizm imkanları. Retrieved from <https://www.azerbaijan.travel>
10. Bhatia, A. K. (2020). *Tourism development: Principles and practices*. Sterling Publishers Pvt. Ltd.
11. Bhatia, A. K. (2020). *Tourism development: Principles and practices*. Sterling Publishers Pvt. Ltd.
12. Çin Milli Turizm Administrasiyası (CNTA). (2023). China Tourism Development Report.
13. Çin Milli Turizm Administrasiyası (CNTA). (2023). China Tourism Industry Report.
14. Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO). (2023). Global Tourism Trends.

15. Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO). (2023). Tourism Highlights.
16. Dünya Turizm və Səyahət Şurası (WTTC). (2023). Economic Impact Report.
17. Dwyer, L., & Forsyth, P. (2020). *Tourism economics and policy* (2nd ed.). Channel View Publications.
18. Gandilova, S. (2020). Tourism and economic growth of Azerbaijan: Linkages and impacts. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 9(1), 1–13. <https://avesis.unec.edu.az/yayin/6e5b2344-8301-4cc8-9e7d-3d060fc4c2ad>
19. Gössling, S., & Hall, C. M. (2019). Sustainable tourism: A global perspective (4th ed.). Routledge.
20. Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2020). Basic econometrics (6th ed.). New York, NY: McGraw-Hill Education.
21. Hall, C. M., & Page, S. J. (2019). *The geography of tourism and recreation: Environment, place, and space* (5th ed.). Routledge.
22. Huseynli, R. (2022). A research on econometric analysis of tourism sector, economic growth and unemployment indicators in Turkey. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 13(6), 1682–1691. <https://journals.aserspublishing.eu/jemt/article/view/7477>
23. IMF. (2023). International Financial Statistics Database. International Monetary Fund. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Data>
24. International Labour Organization (ILO). (2023). *Tourism and employment: Global outlook*. Retrieved from <https://www.ilo.org>
25. İspaniya Turizm Nazirliyi. (2023). Turizm və İqtisadiyyat üzrə İllik Hesabat.
26. Ministry of Tourism, India. (2023). Annual Tourism Employment Report. Retrieved from www.tourism.gov.in
27. OECD. (2022). Tourism Trends and Policies. Retrieved from <https://www.oecd.org>

28. Richards, G. (2018). *Cultural Tourism: Global and Local Perspectives*. Channel View Publications.
29. Richards, G. (2021). *Cultural tourism: Global and regional perspectives*. Routledge.
30. Sarkhanov, F., & Baghirov, R. (2024). Impact of tourism revenues and inflation on economic growth: An empirical study on GUAM countries. *Multidisciplinary Reviews*, 7(1), 45–60. <https://avesis.istanbul.edu.tr>
31. Statista. (2023). Employment in the Tourism Sector: Italy and Spain. Retrieved from www.statista.com
32. Türkiyə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. (2023). Turizm istatistikləri. Retrieved from www.ktb.gov.tr
33. Türkiyə Statistika Qurumu (TÜİK). (2023). Turizm və Məşğullüq Hesabatı.
34. UNEP. (2023). Sustainable Tourism Initiative. Retrieved from <https://www.unep.org>
35. UNESCO. (2023). World Heritage and Sustainable Tourism Programme. Retrieved from <https://whc.unesco.org>
36. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2023). *Tourism and Development*. Retrieved from <https://www.unwto.org>
37. UNWTO. (2023). Tourism Definitions and Concepts. Retrieved from <https://www.unwto.org>
38. UNWTO. (2023). Tourism Employment Data. Retrieved from www.unwto.org
39. UNWTO. (2023). Tourism Highlights. Retrieved from www.unwto.org
40. UNWTO. (2023). World Tourism Barometer. Retrieved from <https://www.unwto.org>
41. US Travel Association. (2023). The Economic Impact of Tourism in the US. Retrieved from www.ustravel.org
42. Weber, K. (2020). *Adventure Tourism: Theory and Practice*. CABI.

43. World Bank. (2022). *Tourism for Development Report*. Retrieved from <https://www.worldbank.org>
44. World Bank. (2023). World Development Indicators. Retrieved from <https://data.worldbank.org>
45. World Tourism Organization (UNWTO). (2023). Tourism glossary. Retrieved from <https://www.unwto.org>
46. World Travel & Tourism Council (WTTC). (2022). *Economic impact reports*. Retrieved from <https://www.wttc.org>
47. WTTC. (2023). Economic Impact of Travel & Tourism. Retrieved from <https://www.wttc.org>